

प्रकरण चौथे
मल्लिनाथाची विद्वत्ता

प्रकरण ४ थे

मल्लिनाथाची विद्वत्ता

संस्कृत साहित्यामध्ये होवून गेलल्या टीकाकारांमध्ये 'मल्लिनाथ' हे नाव अगदी सुरुवातीलाच घ्यावे लागते. याचे कारण मल्लिनाथांकडे असणारे ज्ञान. मल्लिनाथांनी कालिदासाच्या अनेक काव्यांवर टीका लिहिल्या आहेत. त्यातील काही टीका खूप प्रसिद्ध आहेत. त्या टीकांचा अभ्यास केल्यास त्यातून त्यांच्या ज्ञानाची कल्पना आपणास येईल.

या प्रकरणामध्ये मल्लिनाथांची विद्वत्ता या दृष्टिकोनातून अभ्यास केलेला आहे. मल्लिनाथांची विद्वत्ता ही उच्चकोटीची होती. संस्कृत वाङ्मयाचे ते गाढे पंडित होते. ज्ञानाच्या सर्व क्षेत्रांची त्यांना माहिती होती. त्यांनी स्वतःसाठी 'पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणमहामहोपाध्यायः' असे लिहिले आहे.^१ हे त्यांच्या पांडित्याचे द्योतक आहे. त्यांच्या संजीवनी टीकेच्या प्रस्तावनेतील श्लोक -

वार्णी काणभुजीमजीगणदवाशासीच्च वैयासिकी -
मन्तस्तन्त्रमरंस्त पन्नगगवीगुम्फेषु चाजागरीत् ।
वाचामाकलयद्रहस्यमखिलं यश्चाचक्षादस्फुरां
लोकेऽभूद्यदुपज्ञमेव विदुषां सौजन्यजन्यं यशः ॥^२

पाहून असे लक्षात येते की, ते दर्शन, वेद-पुराण-धर्मशास्त्र, व्याकरण, नीतिशास्त्र वगैरेंचे गाढे पंडित होते. त्यांचा पुत्र 'कुमारस्वामी' याने आपल्या 'रत्नापण' टीकेच्या सुरुवातीच्या श्लोकात 'त्रिस्कन्धशास्त्रजलधिं चुलुकीकुरुते स्म यः' या द्वारे मल्लिनाथांच्या विद्वत्तेची प्रशंसा केली आहे. मल्लिनाथ हे विजयनगरचा सम्राट देवराय प्रथम तसेच द्वितीय याचे सन्मानित सभापंडित होते.^३ हीच गोष्ट त्यांच्या प्रगाढ ज्ञानाचा परिचय करून देण्यास पुरेशी आहे.^४

प्रस्तुत प्रकरणामध्ये मेघदूताच्या केवळ संजीवनी टीकेच्या आधारावर त्यांच्या पांडित्याचे दर्शन करून देण्यात येत आहे. त्याचे विवेचन पुढीलप्रमाणे -

४.१ श्रुति

मल्लिनाथाने संजीवनी टीकेत श्रुतिप्रमाण दिले आहे. 'श्रुति' या पदाने संपूर्ण वैदिक साहित्याचे ग्रहण होते. 'क्रौञ्चरन्ध्र, हे हंसद्वार म्हटले जाते', याला ते आगमद्वारे प्रमाणित करतात - मानसप्रस्थायिनो हंसाः क्रौञ्चरन्ध्रेण सञ्चरन् इत्यागमः।^५

४.२ वेदाङ्ग

व्याकरण -

मल्लिनाथ हे व्याकरणाचे गाढे पंडित होते. मेघदूतावरील संजीवनी टीकेत अनेक ठिकाणी त्यांनी व्याकरणात्मक टिप्पणी दिल्या आहेत. त्या पाणिनीच्या अष्टाध्यायीतील सूत्रानुसार आहेत. त्यांनी विभक्ति-निर्देश, प्रत्यय-योजना, रूपसिद्धि, धातुंचा वापर, लिङ्गनिर्धारण, संधी, समास वगैरे सर्व व्याकरणात्मक प्रक्रियांचा या टीकेत समावेश आहे. या शिवाय अनेक ठिकाणी पाणिनी व्यतिरिक्त इतर व्याकरण ग्रंथांचा तसेच आचार्यांच्या मतांचा उल्लेख आवश्यकतेनुसार केलेला आहे. मल्लिनाथांनी पुढील आचार्यांची मते उद्धृत केली आहेत.

महाभाष्यकार

‘अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणम्’ इति भाष्यकारः ।^६

। दक्षिणेन दक्षिणमार्गेण तृतीयाविधाने प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्याना तृतीया, समेन यातीतिवत् । तत्रापि करणत्वस्य प्रतीयमानत्वात् ।

‘कर्तृकरणयोरेव तृतीया’ इति भाष्यकारः ।^७

क्षीरस्वामी

‘त्रिदश ।’ ‘संख्ययाव्यया-’ इत्यादिना बहुब्रीहिः । बहुब्रीहै । संख्येये इच-’ इत्यादिना सामासान्तौ डजिति क्षीरस्वामी ।^८

वामन

‘मन्दं मन्दम्’ । तदेवाह वामनः -

‘मन्द मन्दमित्यत्र प्रकारार्थे द्विर्भावः इति ।’^९

‘शरवणभवम् ।’ “अवर्ज्यो बहुब्रीहिव्यधिकरणो जन्माद्युत्तरपद’ इति वामनः ।^{१०}

चान्द्रव्याकरण

‘विश्राम’ । विश्रामेत्यत्र । नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेः’ इति पाणिनीये वृद्धिप्रतिषेधेऽपि ‘विश्रामो वा’ इति चान्द्रव्याकरणे विकल्पेन वृद्धिविधानादरूपसिद्धिः ।^{११}

४.३ रामायण

मल्लिनाथांनी ‘मेघदूत’चे प्रेरणास्त्रोत रामायण मानले आहे. पहा - ‘सीतां प्रति रामस्य हनुमत्सन्देशं मनमि निधाय मेघसन्देशं कविः कृतवानित्याहुः ।’^{१२}

४.४ धर्मशास्त्र

मनु :

ब्रह्मावर्त देशाच्या स्थितीविषयी मल्लिनाथाने मनु चे प्रमाण दिले आहे - अत्र मनु: -

‘सरस्वतीदृषद्वत्योर्देवनद्योर्यदन्तरम् ।

तं देवनिर्मितं देशं ब्रह्मावर्तं प्रचक्षते ॥’ इति ।^{१३}

याज्ञवल्क्य :

‘ब्रह्मावर्तं जनपदमथच्छायया गाहमानः’ याविषयी टीका (व्याख्या) करताना मल्लिनाथ धर्म-मर्यादासंबंधी जी व्यवस्था आहे तिचा उल्लेख करतात -

‘पीठक्षेत्राश्रमादीनि परिवृत्यान्यतो व्रजेत्’ इति वचनात् ।^{१४}

४.५ स्कन्दपुराण :

‘महाकाल’च्या दर्शनाने मनोरथ पूर्ण होतात. याचे समर्थन करताना ते म्हणतात -

उक्तं च स्कान्दे -

आकाशे तारकं लिङ्गं पाताले हाटकेश्वरम् ।

मर्त्यलोके महाकालं दृष्ट्वा काममवाप्नुयात् ॥’ इति ।^{१५}

४.६ शम्भुरहस्य :

यक्ष मेघाला सांगतो की, तू भगवान् स्कंदाचा अभिषेक स्वतःच कर. याविषयी मल्लिनाथ लिहितात - ‘स्वयंपूजाया उत्तमत्वादिति भावः ।’ या समर्थनासाठी त्यांनी पुढील प्रमाणे दिले आहे. तथाच शम्भुरहस्ये -

‘स्वयं यजति चेद्देवमुत्तमा सोदरात्मजेः ।

मध्यमा या यजेद् भृत्यैरधमा याजनक्रिया ॥’ इति ।^{१६}

अग्नीचे मुख परम-पवित्र आहे. याविषयी मल्लिनाथ उद्धृत करतात -तदुक्तं शम्भुरहस्ये -

‘गवां पश्चाद् द्विजस्याद्घ्निर्योगिनां हृत्कवेर्वचः ।

परं शुचितमं विद्यान्मुखं स्त्रीवाह्निवाजिनाम् ॥’ इति ।^{१७}

‘तत्र व्यक्तं दृषदि चरणन्यासमर्धेन्दुमौलेः’ च्या व्याख्येत मल्लिनाथाने कवीचे समर्थन करताना

म्हटले आहे -

‘अव्यक्तं व्यञ्जयामास शिवः श्रीचरणद्वयम् ।
हिमाद्रौ शाम्भवादीनां सिद्धये सर्वकर्मणाम् ॥
दृष्ट्वा श्रीचरणन्यासं साधकः स्थितये तनुम् ।
इच्छाधीनशरीरो हि विचरेच्च जगत्त्रयम् ॥’ इति शम्भुरहस्ये ।^{१८}

मल्लिनाथाने प्रसंगानुसार ‘क्रीडाशैल’ याचा अर्थ ‘कैलास’ असा केला आहे. या अर्थाच्या औचित्य-
प्रतिपादनासाठी ते प्रमाण देतात -

‘कैलासः कनकाद्रिश्च मन्दरो गन्धमादनः ।
क्रीडार्थं निर्मिताः शंभोर्देवेः क्रीडाद्रयोऽभवन् ॥’ इति शम्भुरहस्ये ।^{१९}

‘चैत्ररथ’ उपवन याचे दुसरे नाव ‘वैभ्राज’ हे सुद्धा आहे. या दुसऱ्या नावाच्या कारणा संबंधी
मल्लिनाथ उद्धरण देतात -

‘विभ्राजेन गणेन्द्रेण जातं वैभ्राजमाख्यया’ इति शम्भुरहस्ये ।^{२०}

मल्लिनाथाने पुराणेतिहासातील अनेक उद्धरणे ग्रंथाच्या व ग्रंथकर्त्याच्या उल्लेखाशिवाय दिलेले
आहेत. ते सर्व खालीलप्रमाणे आहेत -

शिव, विष्णु वगैरेंचा द्वेष करू नये. यासंबंधी मल्लिनाथ प्रमाण देतात -

‘आत्मानं चार्कमीशानं विष्णु वा द्वेष्टि योजनः ।
श्रेयांसि तस्य नश्यन्ति रौरवं च भवेद् ध्रुवम् ॥’^{२१}

‘देवगिरी’वरील स्कन्दाच्या निवासाविषयी मल्लिनाथ लिहितात - ‘पुरा किल तारकाख्यासुर-
विजयसन्तुष्टःसुरप्रार्थनावशाद् भगवान्भवानीनन्दनः स्कन्दो, नित्यमहमिह सह शिवाभ्यां वसामि’
इत्युक्त्वा तत्र वसतीति प्रसिद्धिः ।’^{२२}

‘क्रौञ्चदारण’ या विषयी मल्लिनाथ कथा सांगतात - ‘पुरा किल भगवतो देवाद्दूर्जटिर्धनुरूप-
निषदमधीयानेन भृगुनन्दनेन स्कन्दस्य स्पर्धया क्रौञ्चशिखरिणमतिनिशितविशिखमुखेन हेलया
मृत्पिण्डभेदं भित्त्वा तत एव कौञ्चकोंडा देव सद्यः समुज्जृम्भिते कास्मिन्नपि यशःक्षीर निधौ निखिलमपि
जगज्जालम्प्लावितमिति कथा श्रुयते ।’^{२३}

४.७ कोश

मल्लिनाथाने व्याकरणानंतर आपल्या संजीवनी टीकेत कोशपाठांचा संदर्भ दिलेला आहे. यावरून मल्लिनाथांना अनेक कोशग्रंथांची माहिती होती असे दिसते. त्यांनी कोशपाठांचा वापर हा अतिशय कठिण, तसेच अप्रचलित शब्दांचे अर्थ देताना केलेला आहे. तसेच सामान्य किंवा अतिशय प्रचलित असणाऱ्या शब्दांचा अर्थ देताना सुद्धा केलेला आहे. मल्लिनाथाने आपल्या टीकेत केलेल्या अर्थाच्या पुष्टीसाठी उपयोगी असणारे कोशच त्यांनी उद्धृत केले आहेत. याशिवाय त्यांनी एकाच अर्थाच्या प्रमाणासाठी दोन-तीन कोशातील उद्धरणे दिलेली आहेत. ती सर्व प्रचलित आणि प्रसिद्ध कोशातील उद्धरणे आपणाला 'संजीवनी' टीकेत प्राप्त होतात. मल्लिनाथाने कर्वीद्वारे प्रयुक्त केलेल्या शब्दांना आपण स्वतः केलेल्या अर्थाच्या औचित्य -प्रतिपादनासाठी कोशपाठ दिलेले आहेत. याठिकाणी त्या प्रत्येक कोशातील पाठ संदर्भानुसार देत आहोत.

४.७.१ अक्षय्यकोश -

मल्लिनाथाने संपूर्ण संजीवनी टीकेत याचा उपयोग केवळ एकाच ठिकाणी केला आहे. तो उत्तरमेघातील श्लोक क्र. २४ च्या टीकेत आला आहे. पहा

अक्षय्यकोश - "आलेख्येऽपि च सादृश्यम्।" २४

अनेक ठिकाणी या कोशाचा शोध घेवूनही हा कोश उपलब्ध न झाल्याने केवळ त्याचा मल्लिनाथाच्या टीकेतील संदर्भ दिलेला आहे.

४.७ अमरकोश :

या कोशाचा सर्वात जास्त उपयोग मल्लिनाथाने केलेला आहे. त्यांनी टीकेत ज्या ज्या ठिकाणी अमरकोशाचा संदर्भ दिलेला आहे ती सर्व उद्धरणे मूळ संदर्भानुसार दिली आहेत. परंतु यामध्ये सुद्धा काही अशी उद्धरणे आहेत जी मूळ अमरकोशात मिळालेली नाहीत. ती तशीच श्लोकानुक्रमाने देत आहोत. अमरकोशातील उद्धरणे देताना पूर्वमेघ व उत्तरमेघ असे विभाजन केलेले आहे आणि त्यानुसार ते संदर्भ खालीलप्रमाणे आहेत.

प्रमत्तः - "प्रमादोऽनवधानत।" २५

यक्ष - "विद्याधराप्सरोयक्षरक्षोगन्धर्वकिन्नराः । पिशाचो गुह्यकः सिध्दो भूतोऽमी देवयोनयः" २६

कटक	-	“कटको वल्योऽस्त्रियाम्” ^{२७}
राजराजः	-	“राजराजो धनाधिपः।” ^{२८}
नभसि	-	“नभः खं श्रावणो नभाः।” ^{२९}
प्रवृत्ति	-	“वार्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्तः।” ^{३०}
कल्पितार्थाय	-	“मूल्य पूजाविधावर्घः।” ^{३१}
पटुकरणैः	-	“करणं साधकतमं क्षेत्रगात्रेन्द्रियेष्वपि” ^{३२}
प्राणिभिः	-	“प्राणी तु चेतनो जन्मी” ^{३३}
इष्टार्थोद्युक्त	-	“इष्टार्थोद्युक्त उत्सुकः” ^{३४}
विधिवशात्	-	“विधिर्विधाने दैवे च” ^{३५}
वरा	-	“देवाद्भृते वरा श्रेष्ठे त्रिषु क्लीबं मनाक्प्रिये” ^{३६}
संतप्त	-	“संतापः संज्वरः समौ” ^{३७}
शरणं	-	“शरणं गृहरक्षित्रो” ^{३८}
हर्म्याणि	-	“हर्म्यादि धनिना वासः” ^{३९}
प्रत्यय	-	“प्रत्योयोऽधीनशपथज्ञानविश्वासहेतुषु” ^{४०}
क्षण	-	“निर्व्यापारस्थितौ कालविशेषोत्सवयोः क्षणः” ^{४१}
तत्परे	-	“तत्परे प्रसितासक्तौ” ^{४२}
राजहंसा	-	“राजहंसास्तु ते चञ्चरणैर्लोहितैः सिताः” ^{४३}
आप्रच्छन्न	-	“आमन्त्रणसभाजने । आप्रच्छन्नम्” ^{४४}
सन्देशं	-	“सन्देशवाग्वाचिकं स्यात्” ^{४५}
मुग्धा	-	“मुग्धाः सुन्दरमूढयोः” ^{४६}
शृङ्गं	-	“शृङ्गं प्राधान्यसान्वोश्च।” ^{४७}
वल्मीक	-	“वामलूरश्च नाकुश्च वल्मीकं पुनपुंसकम्” ^{४८}
बर्हेण	-	“पिच्छबर्हे नपुंसके” ^{४९}
आयल	-	“अधीनो निघ्न आयतः” ^{५०}
सुरभि	-	“सुरभिघ्नाणतर्पणः” ^{५१}

लघुगति	-	“लघु क्षिप्रमरं द्रुतम्” । ^{५२}
आम्रकूटः	-	“आमश्चूतो रसालौऽसौ” । ^{५३}
सानुमान्	-	“कूटोऽस्त्री शिखरं शृङ्गम्” । ^{५४}
आसार	-	“धारासंपात आसारः” । ^{५५}
मित्र	-	“अयं मित्रं सखा सुहृत्” । ^{५६}
पाण्डुः	-	“हरिणः पाण्डुरः पाण्डुः” । ^{५७}
कुञ्ज	-	“निकुञ्जकुञ्जौ वा क्लीबे लतादिपिहितोदरे” । ^{५८}
पदि	-	“पादाः प्रत्यन्तपर्वताः” । ^{५९}
रेवां	-	“रेवा तु नर्मदा सोमोभदवामेकलकन्यक” । ^{६०}
हरित	-	“पालाशो हरितो हरित्” । ^{६१}
कपिशं	-	“श्यावः स्यात्कापेशो धूम्रधूमलौ कृष्णलोहिते” । ^{६२}
कच्छ	-	“जलप्रायमनूपं स्यात्पुंसि कच्छस्तथाविधः” । ^{६३}
द्रुतं	-	“लघुक्षिप्रमरं द्रुतम्” । ^{६४}
केकाः	-	“केका वाणी मयूरस्य” । ^{६५}
वृतयः	-	“प्राकारो वरणः सालः प्राचीरं प्रान्नतो वृतिः” । ^{६६}
नीडारम्भैः	-	“कुलायो नीडमस्त्रियाम्” । ^{६७}
परिमल	-	“विमदौर्त्ये परिमले गन्धे जनमनोहरे” । ^{६८}
यूथिका	-	“अथ मागधी । गणिका यूथिका” । ^{६९}
छाया	-	“छाया सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिबिम्बमनातपः” । ^{७०}
आवर्तो	-	“स्यादावर्तोऽम्भसां भ्रमः” । ^{७१}
गाम्	-	“गौरिला कुम्भिनी क्षमा” । ^{७२}
एकं	-	“एके मुख्यानकेवलाः” । ^{७३}
प्रत्यूषेषु	-	“प्रत्यूषोऽहर्मूखं कल्यम्” । ^{७४}
पटु	-	“ध्वनौ तु मधुरास्फुटे” । ^{७५}
परिमल	-	“विमदौर्त्ये परिमलो गन्धे जनमनोहरे आमोदः सोऽतिनिर्हारी” । ^{७६}

विपणिः	-	“विपणिः पण्यवीथिका” । ^{७७}
तरगुटिकान्	-	“तरलो हारमध्यगः” । ^{७८}
शंख	-	“मुक्तास्फोटः स्त्रियां शक्तिः शङ्खः स्यात्कम्बुरस्त्रियाम्” । ^{७९}
शष्पं	-	“शष्पं बालतृणं घासो यवसं तृणमर्जुनम्” । ^{८०}
उपहार	-	“उपायनमुपग्राह्यमुपहारस्तथोपदा” । ^{८१}
यावद्	-	“यावत्तावच्च साकलयेऽवधौ मानेऽवधारणे” । ^{८२}
अजिनं	-	“अजिनं चर्म कृत्तिः स्त्री” । ^{८३}
पारावत	-	“पारावतः कलखः कपोतः” । ^{८४}
कर	-	“बलिहस्तांशवः कराः” । ^{८५}
स्रोतः	-	“स्रोतो ऽम्बुवेगेन्द्रिययोः” । ^{८६}
उदुम्बरो	-	“उदुम्बरो जन्नुफलो यज्ञाङ्गो हेमदुग्धकः” । ^{८७}
आसारः	-	“धारा संपात आसारः” । ^{८८}
बर्ह	-	“पिच्छबर्हे नपुंसके” । ^{८९}
शरजन्मन्	-	“शरजन्मा षडानन” । ^{९०}
कुन्द	-	“माध्यं कुन्दम्” । ^{९१}
वधू	-	“वधूर्जाया स्नुषा स्त्रीच” । ^{९२}
प्रधन	-	“युध्दमायोधनं जन्यं प्रधनं प्रविदारणम्” । ^{९३}
गाण्डीव	-	“कपिध्वजस्य गाण्डीवगाण्डिवौ पुंनपुंसको” । ^{९४}
हालां	-	“सुरा हलिप्रिया हाला” । ^{९५}
मृजनाभिः	-	“मृगनाभिर्मृगमदः कस्तूरीच” । ^{९६}
गौरं	-	“अवदातः सिता गौरः” । ^{९७}
वृषः	-	“सुकृते वृषभे वृषः” । ^{९८}
स्कन्धः	-	“अस्त्री प्रकाण्डः स्कन्धः स्यान्मूलाच्छाखावधिस्तरोः” । ^{९९}
रभसो	-	“रभसो वेगहर्षयोः” । ^{१००}
करका	-	“वर्षोपलस्तु करका” । ^{१०१}

करणं	-	“करणं साधकतमं क्षेत्रगात्रेन्द्रियेषु च” । ^{१०२}
कीचक	-	“वेणवः कीचकास्ते स्युर्ये स्वनन्त्यनिलोद्धताः” । ^{१०३}
कन्दर	-	“दरी तु कन्दरो वा स्त्री” । ^{१०४}
अर्थ	-	“अर्थोऽभिधेयैवस्तु प्रयोजननिवृत्तिषु” । ^{१०५}
मेचक	-	“कृष्णेनीलासितश्यामकालश्यामलमेचकाः” । ^{१०६}
निर्वेशो	-	“निर्वेशो भृतिभोगयोः” । ^{१०७}
अलक	-	“अलकाश्चूर्णकुन्तलाः” । ^{१०८}
उत्तरमेघ		
चित्र	-	“आलेख्याश्चर्ययोश्चित्रम्” । ^{१०९}
प्रासाद	-	“प्रासादो देवभूभुजाम्” । ^{११०}
अलं	-	“अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकम्” । ^{१११}
प्रसव	-	“स्यादुत्पादे फले पुष्पे प्रसवो गर्भमोचने” । ^{११२}
पुष्करं	-	“पुष्करं करिहस्ताग्रे वाद्यभाण्डमुखे गजे” । ^{११३}
वायु	-	“मातरिश्वा सदागतिः” । ^{११४}
निशीथे	-	“अर्धरात्रनिशीथौ द्वौ” । ^{११५}
पाद	-	“पादा रशम्यंघ्रितुर्याशाः” । ^{११६}
वारमुख्या	-	“सत्कृता वारमुख्या स्यात्” । ^{११७}
गृह	-	“गृहाः पुंसि च भूम्येव” । ^{११८}
स्तबक	-	“स्याद्गुच्छकस्तु स्तबकः” । ^{११९}
पेशल	-	“चारौ दक्षे च पेशलः” । ^{१२०}
माधवी	-	“अतिमुक्तः पुण्ड्रकः स्याद्वासन्ती माधवी लता” । ^{१२१}
वञ्चुल	-	“अथ केसरे । वकुलो वञ्चुलः” । ^{१२२}
छद्मन	-	“कपटोऽस्त्री व्याजदम्भोपधयश्छद्मकैतवे” । ^{१२३}
शिञ्जितम्	-	“भूषणानां तु शिञ्जितम्” । ^{१२४}
नीलकण्ठ	-	“मयूरो बहिर्णो वर्ही नीलकण्ठो भुजङ्गभुक्” । ^{१२५}

शङ्ख	-	“निधिर्ना शेवधिर्मेदाः पद्मशङ्खादयो निधे” । ^{१२६}
अभिख्या	-	“अभिख्या नामशोभयोः” । ^{१२७}
तनु	-	“श्लक्ष्णं दध्नं कृशं तनु” । ^{१२८}
नूनं	-	“नूनं तक्रेऽर्थनिश्चये” । ^{१२९}
कच्चित्	-	“कच्चित्कामप्रवेदने” । ^{१३०}
वा	-	“उपमायां विकल्पे वा” । ^{१३१}
पुरा	-	“स्यात्प्रबन्धे पुरातीते निकटागामिके पुरा” । ^{१३२}
गोत्र	-	“गोत्रं नाम्नि कुलेऽपि च” । ^{१३३}
देहली	-	“गृहावग्रहणी देहली” । ^{१३४}
साध्वी	-	“साध्वी पतिव्रता” । ^{१३५}
आधि	-	“पुंस्याधिर्मानसी व्यथा” । ^{१३६}
वाचाल	-	“स्याज्जलपाकस्तु वाचालो वाचाटो बहुगर्हवाक्” । ^{१३७}
प्रत्यादेश	-	“प्रत्यादेशो निराकृतिः ।” ^{१३८}
कररुह	-	“पुनर्भवः कररुहो नखोऽस्त्री नखरोऽस्त्रियाम्” । ^{१३९}
संवाहन	-	“संवाहनं मर्दनं स्यात्” । ^{१४०}
याम	-	“द्वौ यामप्रहरौ समौ” । ^{१४१}
जालकं	-	“क्षारको जालकं क्लीबे कलिका कोरकः पुमान्” । ^{१४२}
वधू	-	“नारी सीमन्तिनी वधूः” । ^{१४३}
उदन्त	-	“वार्ता प्रवृत्तिर्वृतान्तः उदन्तः स्यात्” । ^{१४४}
अश्रू	-	“अश्रू नेत्राम्बु रोदनं चास्त्रमस्तु च” । ^{१४५}
प्रियङ्गु	-	“लतागोवन्दनी गुन्द्रा प्रियङ्गुः फलिनी फली” । ^{१४६}
हन्त	-	“हन्त हषेऽनुकम्पायां वाक्यारम्भविषादयोः” । ^{१४७}
चण्ड	-	“चण्डस्त्वत्यन्तकोपनः” । ^{१४८}
क्रूर	-	“नृशंसो घातुकः क्रूरः” । ^{१४९}
कृतान्तो	-	“कृतान्तो यमसिद्धान्तदैवाकुशलकर्मसु” । ^{१५०}

किल	-	“वार्ता सम्भाव्योः किल” । ^{१५१}
ननु	-	“प्रश्नावधारणानुज्ञाननुयामन्त्रणे ननु” । ^{१५२}
नेमि	-	“चक्रं रथाङ्गं तस्यान्ते नेमिः स्त्री स्यात्प्रधिःपुमान्” । ^{१५३}
निर्वेश	-	“निर्वेशो भृतिभोगयोः” । ^{१५४}
पुरा	-	“स्यात्प्रबन्धे चिरातीने निकटागामिके पुरा” । ^{१५५}
कौलीन	-	“स्यात्कौलीनं लोकवादे युध्दे पश्वहिपक्षिणाम्” । ^{१५६}
शिखर	-	“कूटोऽस्त्री शिखरं श्रृङ्गम्” । ^{१५७}
कञ्चित	-	“कच्चित्कामप्रवेदने” । ^{१५८}
विधुरं	-	“विधुरं तु प्रविश्लेषे” । ^{१५९}
प्रावृषा	-	“स्त्रियां प्रावृट् स्त्रियां भूमि वर्षाः” । ^{१६०}

४.७.३ विश्वप्रकाश कोश :-

अमरकोशानंतर मल्लिनाथाने या कोशाचा सर्वात जास्त उपयोग केला आहे. अमरकोशाप्रमाणे या कोशातील मूळ संदर्भ देत आहोत. काही उद्धरणे मल्लिनाथाच्या टीकेत आहेत पण ती कोशात मिळालेली नाहीत. त्यांचा फक्त टीकेनुसार संदर्भ दिलेला आहे. याठिकाणी एक गोष्ट नमूद करावीशी वाटते की मल्लिनाथाने मेघदूतावरील संजीवनी टीकेत जी काही उद्धरणे दिली आहेत ती उद्धरणे आणि मूळ संदर्भ कोशातील उद्धरणे यांमध्ये काही ठिकाणी थोडासा फरक आहे. हे सुद्धा नमूद करत आहे.

राजा	-	“राजा प्रभौ नृपे चन्द्रे यक्षे क्षत्रियशक्रयोः” इति विश्वः । ^{१६१}
कौतुकं	-	“कौतुकं चाचभिलाषे स्यादुत्सवे नर्महषयोः” इति विश्वः । ^{१६२}
विधिवशाद्	-	“वरामिच्छाप्रभुत्वयोः” इति विश्वः । ^{१६३}
सगन्धः	-	“गन्धो गन्धज आमोदे” । “लेशे सम्बन्धगर्वयोः” इत्युभयत्रापि विश्वः । ^{१६४}
बाष्प	-	“बाष्पो नेत्रजलोष्मणोः” इति विश्वः । ^{१६५}
अवलेपान्	-	“अवलेपस्तु गर्वे स्यात्क्षेपणे दूषणेऽपि च” इति विश्वः । ^{१६६}
क्षेत्रम्	-	“क्षेत्रं शरीरे केदारे सिद्धस्थानकलत्रयोः” इति विश्वः । ^{१६७}

- भूतिमङ्गो - “भूतिर्मातङ्गाशृङ्गारे जातौ भस्मनि संपदि” इति विश्वः ।^{१६८}
 तिक्तैः - “तिक्तो रसे सुगन्धौ च” इति विश्वः ।^{१६९}
 सारङ्गः - “सारङ्गाश्चातके भृङ्गे कुरङ्गे च मतङ्गाजे” इति विश्वः ।^{१७०}
 कालक्षेपं - “क्षेपो विलम्बे निन्दायाम्” इति विश्वः ।^{१७१}
 ग्रामचैत्याः - “चैत्यमायतने बुध्दवन्द्ये चोद्देशपादपे” इति विश्वः ।^{१७२}

यातील बुध्दवन्द्ये या ऐवजी मूळ कोशात बुद्धबिंबे असा शब्द आला आहे.

- लक्षणां - “लक्षणं नाम्नि चिह्नं च” इति विश्वः ।^{१७३}

मूळ कोशात लक्षणमं ऐवजी लक्षणे अणि चिह्नं ऐवजी बन्धनं असा शब्द आला आहे.

- तारां - “तारो मुक्तादिसंशुद्धौ तरणे शुद्धमौक्तिके” इति विश्वः ।^{१७४}
 वलिभिः - “वलिश्चामरदण्डे च जराविश्लथचर्माणि” इति विश्वः ।^{१७५}
 चटुलं - “त्रिषु स्याच्चटुलं शीघ्रम्” इति विश्वः ।^{१७६}
 पक्ष्माणि - “पक्ष्म सूत्रे च सूक्ष्मांगे किञ्जलके नेत्रलोमनि” इति विश्वः ।^{१७७}

मूळ कोशात पक्ष्मसूत्रेच ऐवजी पक्ष्मसूत्रादि असा शब्द आला आहे.

- नाभिगन्धैः - “नाभिः प्रधाने कस्तूरीमदे च क्वचिदीरितः” इति विश्वः ।^{१७८}
 शरभा - “शरभः शलमे चाष्टापदे प्रोक्तो मृगान्तरे” इति विश्वः ।^{१७९}

मूळ कोशात वरील पंक्ती ऐवजी ‘शरभः शरभस्त्वष्टापदे’ अशी पंक्ती आहे.

- सिद्धैः - “सिद्धनिष्पन्तियोगयो” इति विश्वः ।^{१८०}
 अर्धेन्दु - “अर्धः खण्डे समेऽशके” इति विश्वः ।^{१८१}

मूळ कोशात समेऽशके ऐवजी समांशेऽर्द्ध असा शब्द आला आहे.

- कीचकाः - “कीचको दैत्यभेदे स्याच्च्युष्कवंशे द्रुमान्तरे” इति विश्वः ।^{१८२}

उत्तरमेघ

- लोध्रप्रसरजसा - “प्रसवस्तु फले पुष्पे वृक्षाणां गर्भमोचने” इति विश्वः ।^{१८३}
 कन्याः - “कन्या कुमारिकानायाः” इति विश्वः ।^{१८४}
 बिम्ब - “बिम्बं फले बिम्बिकायाः प्रतिबिम्बे च मण्डले” इति विश्वः ।^{१८५}

- शिखरिदशना - “शिखरं शैलवृक्षाग्रकक्षापुलककोटिषु” इति विश्वः।^{१८६}
नीवीबन्धो - “नीवी परिपणे ग्रन्थौ स्त्रीणां जघनवाससि” इति।^{१८७}
अर्चिस्तुङ्गान - “अर्चिर्मयूखशिखयोः” इति विश्वः।^{१८८}
पदं - “पदं शब्दे च” इति विश्वः।^{१८९}
अस्त्रै - “अस्त्रमश्रुणि शोणिते” इति विश्वः।^{१९०}
स्वप्न - “स्वप्ना सुप्तस्य विज्ञानम्” इति विश्वः।^{१९१}

मूळ कोशात विज्ञानम् ऐवजी विज्ञाने असा शब्द आहे.

- क्रमेण - “क्रमः शक्तौ परीपाद्याम्” इति विश्वः।^{१९२}
मूळ कोशात परिपाद्यम् ऐवजी पारिपाटयां असा शब्द आहे.
उपचितरसाः - “रसो गन्धरसे स्वादे तिक्तादो विषरागयोः” इति।^{१९३}
मूळ कोशात तिक्तादौ ऐवजी चित्तादो असा शब्द आहे.

४.७.४ वैजयन्तीकोश :-

या कोशाचा वापर देखील मल्लिनाथाने आपल्या संजीवनी टीकेत केला आहे. मल्लिनाथाने टीकेत या कोशाला दोन प्रकारांनी ‘इति वैजयन्ती’ आणि ‘इति यादवः’ असे उद्धृत केले आहे. अमरकोश व विश्वप्रकाश कोश या दोन्ही कोशांप्रमाणेच या कोशात सुद्धा काही उद्धरणांचा संदर्भ मिळालेला नाही. जो मल्लिनाथाच्या टीकेत आहे. ती उद्धरणे केवळ मल्लिनाथ टीकेचा संदर्भ देवून पूर्ण केलेली आहे.

- यथा - “यथा साहस्ययोग्यत्ववीप्सास्वार्थानतिक्रमे” इति यादवः।^{१९४}
गर्भः - “कुक्षौ कुक्षिस्थजन्तो च” इति यादवः।^{१९५}
आशा - “आशा दिगतितृष्णयोः” इति यादवः।^{१९६}
मेखला - “अथ मेखला । श्रोणिस्थानेऽद्रिकटके कटिबन्धेभबन्धने” इति यादवः।^{१९७}
मार्ग - “मार्गो मृगपदे मासि सौम्यक्षेन्वेषणेऽध्वनि” इति यादवः।^{१९८}
क्षुद्रः - “क्षुद्रो दरिद्रे कृपणे नृशंसे” इति यादवः।^{१९९}
वेणी - “वेणी तु केशबन्धे जलस्त्रुतो” इति यादवः।^{२००}

शुक्लपाङ्ग	-	“मयूरो बर्हिणो बर्ही शुक्लापाङ्ग शिखाबलः” इति यादवः। ^{२०१}
प्रणय	-	“प्रणयः स्यात्परिचये याञ्चायां सौहृदेऽपिच” इति यादवः। ^{२०२}
सिन्धु	-	“स्त्री नद्यां ना नदे सिन्धुर्देशभेदेऽम्बुधौ गजे” इति यादवः। ^{२०३}
सारस	-	“सारसो मैथुनो कामी गोनर्दः पुष्कराहयः” इति यादवः। ^{२०४}
कषाय	-	“रागद्रव्ये कषायोऽस्त्री निर्यासे सौरर्भ रसे” इति यादवः। ^{२०५}
जालं	-	“जालं गवाक्ष आनाये जालके कपटे गणे” इति यादवः। ^{२०६}
स्नान	-	“स्नानीयेऽभिषवे स्नानम्” इति यादवः। ^{२०७}
कृत्य	-	“कृत्या क्रियादेवतयोः कार्ये स्त्री कुपिते त्रिषु” इति यादवः। ^{२०८}
नितम्ब	-	“नितम्बः पश्चिमे श्रोणिभागेऽद्रिकंटके कटौ” इति यादवः। ^{२०९}
जघन	-	“जघनं स्यात्कटौ पूर्वश्रोणिभागापरांशयोः” इति यादवः। ^{२१०}
शार	-	“कृष्णरक्तसिताः शाराः” इति यादवः। ^{२११}
अग्नि	-	“वने च वनवहनौ च दवो दाव इष्यते” इति यादवः। ^{२१२}
बलि	-	“बलिः पूजापहारयोः” इति यादवः। ^{२१३}
गण	-	“गणाः प्रथमसंख्यौद्याः” इति वैजयन्ती। ^{२१४}
भट्ट	-	“अट्टावतिशयक्षौमौ” इति यादवः। ^{२१५}
विमान	-	“विमानोऽस्त्री देवयाने सप्तभूमौ च सद्यनि” इति यादवः। ^{२१६}
	-	“पुंश्चल्यां मौक्तिके मुक्ता” इति यादवः। ^{२१७}
उत्तरमेघ		
ज्योतिस्	-	“ज्योतिस्ताराग्निभाज्ज्वालादृकपुत्रार्थाध्वरामत्सु” । इति वैजयन्ती। ^{२१८}
लोलुप	-	“लोलुपो लोलुमो लोलो लालसो लम्पटोऽपिच” इति यादवः। ^{२१९}
धातु	-	“धातुर्वातादिशब्दादिगैरिका दिष्वजादिषु” इति यादवः। ^{२२०}

४.७.८ हलायुधकोश -

मल्लिनाथाने या कोशातील अनेक उद्धरणे संजीवनी टीकेत दिलेली आहेत.

- तिर्यक् - “तिर्यग्दन्तप्रहारस्तु गजः परिणतो मतः” इति हलायुधः।^{२२१}
 कूटज - “कूटजो गिरिमल्लिका” इति हलायुधः।^{२२२}
 जालक - “कोरेकजालककलिकाकुड्मलमुकुलानि तुल्यानि” इति हलायुधः।^{२२३}
 सौरभ्य - “कटुतिक्तकषायास्तु सौरभे च प्रकीर्तिताः” इति हलायुधः।^{२२४}
 आच्छादनं - “आच्छादनं स्याद्वल्मी गृहाणाम्” इति हलायुधः।^{२२५}
 तिग्म - “तिग्मं त्रीवं खरं तीक्ष्णं चण्डमुष्णं समं स्मृतम्” इति हलायुधः।^{२२६}

४.७.९ शाश्वतकोश :-

मल्लिनाथाने अगदी थोड्याच ठिकाणी या कोशाचा वापर टीकेत केलेला आहे.

- प्रकोष्ठः - “कक्षान्तरे प्रकोष्ठः स्यात्प्रकोष्ठः कूर्परादधः इति” शाश्वतः।^{२२७}
 श्री - “शोभासम्पत्तिपद्मासु लक्ष्मीः श्री रिवं दृश्यते” इति शाश्वतः।^{२२८}
 चन्द्रहासः - “चन्द्रहासो रावणासावसिमात्रेऽपि च क्वचित्” इति शाश्वतः।^{२२९}

४.७.१० शब्दार्णवकोश :-

मेघदूतातील संजीवनी टीकेत याचा उपयोग मल्लिनाथाने अधिक केला आहे. हा कोश ग्रंथ अनेक ग्रंथालयातील संग्रहात उलपब्ध झालेला नाही. त्यामुळे प्रस्तुत लघुप्रबंधात केवळ संजीवनी टीकेचे संदर्भ उद्धृत केले आहे.

- गुरु - “गुरुस्तु गीष्पत। श्रेष्ठे गुरौ पितरि दुर्भर” इति शब्दार्णवे।^{२३०}
 छाया - “छायावृक्षो नमेरुः स्यात्” इति च शब्दार्णवे।^{२३१}
 वप्रक्रीडा - “उत्खातकेलिः क्रीडाद्यैर्वप्रक्रीडा निगद्यते” इति शब्दार्णवे।^{२३२}
 वामो - “वामस्तु वक्रे रम्ये स्यात्सव्ये वामगतेऽपि च” इति शब्दार्णवे।^{२३३}
 हृदयं - “हृदयं जीविते चित्ते वक्षस्याकूतहृद्ययोः” इति शब्दार्णवे।^{२३४}
 शिलीन्ध्रः - “कन्दल्यां च शिलीन्ध्रः स्यात्” इति शब्दार्णवे।^{२३५}
 सहायाः - “सहायस्तु सयात्रः स्यात्” इति शब्दार्णवे।^{२३६}

निचुळ	-	“वानीरे कविभेदे स्यान्निचुलः स्थलवेतसे” इति शब्दार्णवे । २३७
मुहूर्त	-	“मुहूर्तमल्पकाले स्याद् घटिकाद्वितयेऽपि च” इति शब्दार्णवे । २३८
भक्तयो	-	“भक्तिर्निवेषणे भागे रचनायाम्” इति शब्दार्णवे ॥ २३९
नीपं	-	“नीपः स्यात्पुलके” इति शब्दार्णवे । २४०
कन्दली	-	“द्रोणपर्णे स्निग्धकन्दा कन्दली भूकदल्यपि” इति शब्दार्णवे । २४१
कुकुभैः	-	“कुकुभः कटजेऽर्जुने” इति शब्दार्णवे । २४२
सूचि	-	“केतकीमुकुलाग्रेषु सूचिः स्यात्” इति शब्दार्णवे । २४३
रम्या	-	“मृताववसिते रम्ये समाप्तावन्त इष्यते” इति शब्दार्णवे । २४४
राजधानी	-	“प्रधाननगरी राज्ञां राजधानीति कथ्यते” इति शब्दार्णवे । २४५
कामुक	-	“विलासी कामुकः कामी स्त्रीपरो रतिलम्पटःइति” शब्दार्णवे । २४६
पव्यस्त्रि	-	“वारस्त्री गणिका वेश्या पण्यस्त्री रुपजीवनी” इति शब्दार्णवे । २४७
रस	-	“बृङ्गारादौ जले वीर्ये सुवर्णे विषशुक्रयोः । तिक्तादावमृते चैव निर्यासे पारदे ध्वनौ । आस्वादे च रसं प्राहुः” इति शब्दार्णवे । २४८
सारसानां	-	“चक्राङ्गः सारसो हंसः” इति शब्दार्णवे । २४९
गुटिका	-	“पिण्डे मणौ महारत्ने गुटिका बद्धपारदे” इति शब्दार्णवे । २५०
ललित	-	“ललितं त्रिषु सुन्दरम्” इति शब्दार्णवे । २५१
गणैः	-	“गणस्तु गणनायां स्यादगणेशे प्रमथे चदे” इति शब्दार्णवे । २५२
सुखान	-	“सुखहेतौ सुखे सुखम्” इति शब्दार्णवे । २५३
उद्वेग	-	“उद्वेगस्त्वरिते कलेशे भये मन्थरगामिनि” इति शब्दार्णवे । २५४
स्निग्धं	-	“स्निग्धं तु मसृणे सान्द्रे रम्ये क्लीबे च तेजसि” इति शब्दार्णवे । २५५
नलिनी	-	“तृणेऽम्बुजे नलं ना तु राशि नाले तु न स्त्रियाम्” इति शब्दार्णवे । २५६
सुभग	-	“सुन्दरोऽधिकभाग्ये च दुर्दिनेतरवासरे । तुरीयाशं श्रीमति च सुभगः” २५७ इति शब्दार्णवे ।
शरा	-	“शरो बाणे बाणतृणे” इति शब्दार्णवे । २५८

- संरम्भः - “संरम्भः संक्रमे कोपे” इति शब्दार्णवे । २५९
- पशुपते - “तौर्यत्रिकं तु सङ्गीतं न्यायारम्भे तूर्याणां त्रितये च” इति शब्दार्णवे । २६०
- विशेषान् - “विशेषोऽवयवे द्रव्ये द्रष्टव्योत्तमवस्तुनि” इति शब्दार्णवे । २६१
- अंशुक - “अंशुकं वस्त्रमात्रे स्यात्परिधानोत्तरीययोः । सूक्ष्मवस्त्रेनातिदीप्तौ”
इति शब्दार्णवे । २६२
- चेष्टा - “ना भावभेदैः स्त्रीनृत्ये ललितं त्रिषु सुन्दरे । अस्त्रिया प्रमदागारे क्रीडिते
जातपल्लवे” इति शब्दार्णवे । २६३
- दुकूल - “दुकूलं सूक्ष्मवस्त्रे स्यादुत्तरीये सितांशुके” इति शब्दार्णवे । २६४
- उत्तरमेघ**
- मुराज - “मुराज तु मृदङ्गे स्याडढक्कामुराजयोरपि” इति शब्दार्णवे । २६५
- सीमन्ते - “सीमन्तमस्त्रियां मस्तकेशवीथ्यामुदाहृतम्” इति शब्दार्णवे । २६६
- वित्तेशः - “वित्ताधिपः कुबेरः स्यात्प्रभौ धनिकयक्षयोः” इति शब्दार्णवे । २६७
- संक्रीडन्ते - “रत्नदिभिर्वालुकादौगुप्तैर्द्रष्टव्यकर्मभिः । कुमारीभिः कृता क्रीडानाम्ना
गुफताणिः स्मृता ॥ रासक्रीडा गूढमणिगुप्तके लिस्तु लायनम् ।
पिच्छकन्दुकदण्डाद्यैः स्मृता दैशिककेल्यः” इति शब्दार्णवे । २६८
- बिम्बाधराणां - “विशेषाः कामिनीकान्तामीरुषिम्बाधराङ्गनाः” इति शब्दार्णवे । २६९
- आलेख्य - “चित्रं लिखितरूपाढ्यं स्यादालेख्यं तु यत्नतः” इति शब्दार्णवे । २७०
- दोहदं - “तस्मिन्मलतादीनामकाले कुशलैः कृतम् । पुष्पाद्युत्पादकं द्रव्यं दोहदं स्यात्तु
तत्क्रिया” इति शब्दार्णवे । २७१
- सम्पातः - “सम्पातः पतने वेगे प्रवेशे वेदसंविदे” इति शब्दार्णवे । २७२
- शङ्का - “शङ्का वितर्कभययोः” इति शब्दार्णवे । २७३
- सनाथे - “सनाथं प्रभुमित्याहुः सहिते चित्ततापिनि” इति शब्दार्णवे । २७४
- धातुरागैः - “चित्रादिरञ्जकद्रव्ये लाक्षादौ प्रणयेच्छयोः । सारङ्गादौ च रागः स्याद्रारूप्ये
रञ्जणे पुमान्” इति शब्दार्णवे । २७५

स्वप्नः - “दर्शनं समये शास्त्रदृष्टौ स्वप्नेऽक्षिणे संविदि” इति शब्दार्णवे।^{२७६}

प्रत्यादेशात् - “उक्तिराभाषणं वाक्यमादेशो वचनं वचः” इति शब्दार्णवे।^{२७७}

४.७.११ उत्पलमाला :-

या कोशातील संदर्भ मल्लिनाथाने उद्धृत केले आहे. मल्लिनाथाने पूर्वमेघ श्लोक क्र. ३ मध्ये ‘इति उज्ज्वलः’ असे लिहून ज्या ‘उज्वला’ कोशाचा उल्लेख केला आहे. डॉ.सुरेशचन्द्र बॅनर्जी त्या कोशाला ‘उत्पलमाला’ असाच स्विकारतात.^{२७८}

मल्लिनाथाने या कोशाला सामान्यतः ‘इति उत्पलः’ आणि ‘इत्युत्पालमालायाम्’, अशा दोन प्रकारांनी उद्धृत केले आहे.

हा कोश उपलब्ध न झाल्याने केवळ संजीवनी टीकेतील संदर्भ उद्धृत केले आहेत.

कौतुकाधानहेतो - “ज्ञानहेतुविवक्षायामप्यादिकथम्व्ययम् । कथमादि तथाप्यन्तं यत्नगौरव-
बाढयोः ॥ इत्युज्ज्वलः ।”^{२७९}

मालं - मालमुन्नतभूतलम्” इति उत्पलमालायाम्।^{२८०}

उज्जयिन्यां - “विशालोज्जयिनी समा’ इत्युत्पलः।^{२८१}

श्यामा - “श्यामा यौवनमध्यवस्था” इत्युत्पालमालायाम्।^{२८२}

४.७.१२ अन्य ग्रंथ :-

मल्लिनाथाने या कोशांशिवाय आवश्यकतेनुसार इतर दुसऱ्या काही कोशकारांचा, कोशांचा तसेच व्याकरण ग्रंथातील उद्धरणांचा उल्लेख केलेला आहे. त्याविषयी संपूर्ण विवरण खालीलप्रमाणे आहे -

अ) मालतीमाला :-

उत्सङ्ग उर्ध्वभागे कटौ च । “उत्सङ्गो मुक्तसंयोगे सक्थन्यूर्ध्वतलेऽपि च” इति मालतीमालायाम्।^{२८३}

गौर पाण्डुरः । ‘गौरः करीरे सिद्धार्थे शुक्ले पीतेरुणेऽपि चरति मालतीमालायाम्।^{२८४}

ब) रुद्र :-

‘वर्षोपलस्तु करका करकोऽपि च दृश्यते’ इति।^{२८५}

क) काशिका आणि वृत्तिकार :-

‘आध्यानमुत्कण्ठापूर्वकं स्मरणम्’ इति काशिकायाम् ।^{२८६}

‘साधुः समर्थो निपुणो वा’ इति काशिकायाम् ।^{२८७}

ड) क्षीरस्वामी :-

अमरवचनव्याख्याने क्षीरस्वामिना “कमण्डलौच करकः सुगतेच विनायके’ इति नानार्थे पुंस्यपि वक्ष्यति इति वदतो - भयलिङ्गता प्रकाशनात् ।”^{२८८}

त्रियामा रात्रिः । ‘आद्यन्तयोरर्ध्यामयोर्दिनव्यवहारत्रियामा’ इति क्षीरस्वामी.^{२८९}

ड) नानार्थ कोश :-

‘उत्कण्ठां विरहवेदनाम् ।’ रागे त्वलब्धविषये वेदना महती तुया । संशोषणी तु गात्राणां नामुकण्ठां विदुर्बुधाः । इति ।^{२९०}

४.८ काव्यशास्त्र :-

मल्लिनाथ हे साहित्यातील गुणदोषांचे पारख करणारे विद्वान होते. काव्यांवर तसेच महाकाव्यांवर त्यांनी केलेल्या सर्व टीकाही गोष्टी सूचित करतात. त्यांनी स्वतः ‘रघुवीर चरितम्’ नावाच्या महाकाव्याची रचना केली होती.^{२९१} ते काव्यशास्त्राचे चांगले जाणकार होते. काव्यशास्त्रावरील ‘एकावली’ या ग्रंथावर त्यांची ‘तरल’ नावाची टीका मिळते. कालिदासाच्या तीन काव्यांवरील टीका ‘सञ्जीवनी’ मध्ये त्यांनी छंदाचा आणि अलंकारांचा निर्देश केला आहे. आणि त्यांची लक्षणे विभिन्न ग्रंथातून उद्धृत करून दिली आहे. आपल्या टीकेत काही ठिकाणी व्यङ्ग्यार्थ रूप ध्वनीचा समावेश केलेला आहे. त्यांनी टीकेत कालिदासाचे (मालविकाग्निमित्रम्)^{२९२}, भवभूति^{२९३}, भारवि^{२९४}, माथ^{२९५} आणि श्रीहर्ष^{२९६} यांच्या काव्यातील उद्धरणे दिली आहेत. काव्यशास्त्राच्या ज्या ग्रंथाचा नामता उल्लेख करून त्यांनी उद्धृत केली आहेत, त्यांचे याठिकाणी उद्धरणयुक्त विवरण देत आहेत.

४.८.१ अलङ्कारसर्पस्य :-

‘स्वागतीकृत्य केकाः’ इत्यत्र केकास्वारोप्यमाएस्य स्वागतवचनस्य प्रकृतप्रत्युद्गमनोपयोत्परिणामाङ्कारः । नदुक्तमालङ्कारसर्वस्वे- ‘आरोप्यमाणस्य प्रकृतोपयोगित्वे परिणामः’ इति ।^{२९७}

‘तत्रागारम्’ इत्यारभ्य पञ्चसु श्लोकेशु समृद्धवस्तुवर्णनादुदात्तालङ्कारः । तदुक्तम् - ‘तदुदात्तं

वातत्र तवास्थितवस्तुवर्णनात् । अत्र तु 'कक्षत्तलतिभोत्यापित सम्भाव्यमानैश्वर्यशालिवस्तुवर्णनादारो-
पितविषयत्वमिति ताभ्यामस्य भेदः" इत्यलङ्कारसवृस्वकारः ।^{२९८}

४.८.२ एकावली :-

'देवपूर्णं गिरिम् 'इत्यत्र' 'देव' पूर्वत्वं गिरिशब्दस्य न तु संज्ञिनः । 'तदर्थस्य' इति संज्ञायाः
संज्ञित्वाभावादवाच्यवचनं दोषमाडरालङ्कारिकाः । तदुक्तमेकावल्याम् -

'यदवाच्यस्य वचनमवाच्यवचनं हि तत्' इति ।^{२९९}

४.८.३ काव्यादर्श आण्डि दण्डी :-

मल्लिनाथाने मेघदूतावरील संजीवनी टीका प्रकट करताना सुखातीच्या पहिल्या श्लोकाच्या
टीकेत दण्डीच्या काव्यादर्शातील उद्धरण सादर केले आहे -

'आशीर्नमास्त्रिया वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम्' इति शास्त्रात् काव्यापौ वस्तुनिर्देशात्कथां
प्रस्तौति ।^{३००}

'वा' शब्द इवार्थे । यथाह दण्डी -

इववहाय थाशब्दौ' इति ।^{३०१}

अत्र अर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः । तललक्षणं नु -

'सेयः सोऽर्थान्तरन्यासो वस्तु प्रस्तुत्य फिञ्चन ।

तत्माधनसमर्थस्य न्यासो योऽन्यस्य वस्तुनः ॥' इति दण्डी ।^{३०२}

अत्रोद्गारशब्दो गौणार्थत्वान्न ग्राम्यता दोषः । प्रस्तुत गुण एवा यथाह दण्डी -

'निष्कृतोद्गीर्णं वान्तादि गौणनृत्तिव्यपाश्रयम् ।

अतिसुन्दरमन्थत्र ग्राम्यकक्षां विगाहते ।' इति दण्डी ।^{३०३}

अर्थान्तरन्यासानुप्रणितः प्रयोऽलङ्कारः । तदुक्तं दण्डिना -

'प्रेयः प्रियतराख्यानम्' इति ।^{३०४}

४.८.४ भोजराज :-

'दृष्टभक्तिर्भवान्या' भोजराजस्तु - भक्तौ च कर्मसाधनायाम्'इत्यनेन सूत्रेण भज्यने भव्यत
इति कर्मार्थत्वे भावानी भक्तिरित्यादि भवति । भावसाधनायां तु 'स्थिरभक्तिर्भवान्याम्' इत्यादी भवति

इलाह ।^{३०५}

४.८.५ वामन :-

‘हालाम्’ । अभिप्रयुक्तं देशभाषापइम इत्यत सूत्रे ‘हालेनिदेशभाषापदमप्यतीव कविप्रयोगा-
त्साधु’ इम्युदाजहार वामनः ।^{३०६}

४.८.६ सारस्वतालङ्कार :-

मल्लिनाथाने मेघदूतातील शेवटच्या श्लोकातील टीकेत याला उद्धृत केले आहे.

‘भन्ते काव्यस्य नित्याचात्कुर्यादाशिषमुत्तमाम् ।

सर्वत्र व्याप्यते विद्वान्नायकेच्छानुरुपिणीम् ॥’ इति सारस्वता - लङ्कारे दर्शनात् काव्यान्ते
नायकेच्छानुरूपोऽयमाशीर्वादः प्रयुक्त इत्यनुसंधेयम् ।^{३०७}

अत्र मेघ - संदेशयोर्विरूपयोर्घटना । द्विषमालङ्कारः । तदुक्तं-

‘विरुद्धकार्यस्योत्पात्तिर्यत्रानर्थस्य वा भवेत् ।

विरुपघटना चामौ विषमालङ्कहितिस्तिधा ॥’ इति^{३०८}

अत्रार्थान्तरन्धासोडलङ्कारः । तदुक्तं -

कार्यकारणसामान्य विशेषा णां परस्परम् ।

समर्थनं यत्र सोऽयन्तिरन्यास उदाहृतः ॥’ इति लक्षणात् ।^{३०९}

निचुलकवीचे नाव ‘निचुल’ असे का पडले ? या गोष्टीला मल्लिनाथाने उदाहरणाद्वारे स्पष्ट
केले आहे -

‘संसर्गतो दोषगुणा भवन्तीत्येतन्मृषा येन जलाशयेऽपि ।

स्थित्वानुकूलं निचुलश्चलन्तमात्मानमारक्षति सिन्धुवेगात् ।’

इत्येतच्छ्लोकनिर्माणालस्य कवेर्निचुलसंज्ञेत्वाहः ।^{३१०}

सहशवस्त्वनुभवादिष्टार्थस्मृतिर्जायत इत्यार्थः । अतएवाः स्मरणाख्योऽलंकारः । तदुक्तं -

‘सदृशानुभवादन्वयस्मृतिः स्मरणमुच्यते’ इति ।^{३११}

‘इति’ याचा अर्थ सांगताना टीकाकाराने लिहिले आहे - ‘इति’ । आशयेनेति शेषः । इति
नैवोक्तार्थन्वयप्रयोगः । ‘प्रयोगे चापौवरुक्त्यम्’ इन्पालङ्कारिकाः ।^{३१२}

श्रृङ्गार रसाच्या भेदांना मल्लिनाथाने याद्वारे प्रदर्शित केले आहे -

‘सम्भोगोथवप्रलम्भध हिधा श्रृङ्गार उच्यते ।

संयुक्तयोस्तु संभोगो विप्रलम्भो वियुक्तयोः ॥

पूर्वानुरागमानाख्यप्रवास करुणात्मकना ।

विप्रलम्भधनुर्धात्र प्रवासस्तत्र च त्रिधा ॥’^{३१३}

मन्दाक्रान्तावृत्तम्, । तललक्षणं - ‘मन्दाक्रान्ता जलधिवडगैर्भो नतौ ताद् गु चेदिति’^{३१४}

४.८.७संकीर्ण

कविकल्पना - प्राचीन काहापासून काव्यांत रुढ असलेल्या कल्पनांचा मल्लिनाथाने सञ्जीवनी टीकेत अनेक ठिकाणी उदाहरणासह उल्लेख केलेला आहे. त्या कल्पना परंपरेने वा रूढीने समाजात प्रचलीत असतात. त्यांना कोणाताही वैज्ञानिक आधार नाही. अशा कल्पना संजीवनीत टीकेत खालील आढळतात.^{३१५}

कैलास पर्वताची पांढरी उंच शिखरे म्हणजे जणू काही शंकराच्या प्रत्येक दिवशीच्या मोठ्या हास्याची राशीच आहे. या वाक्याच्या स्पष्टीकरणासाठी मल्लिनाथ लिहितात -

‘हासादीनां धावत्यं कविसमयसिद्धम् ।’^{३१६}

‘काङ्क्षत्यन्यो वदनमदिरां दोहपच्छदमनास्याः’ या वाक्याच्या स्पष्टीकरणाच्या वेळी मल्लिनाथ याच्याशी संबंधित असलेल्या कविकाळाचा विस्तृतपणे उल्लेख करतात -

‘अशोकबकुल्योः स्त्रीपादताऽजगण्डूवमदिरे दोहदमिति प्रसिद्धिः ।’

स्त्रीणां स्पर्शात्प्रियङ्गुर्विकसति बकुलः सीधुगण्डूषसेकात्

पदाघातादशोस्तिल ककुरबलौ वीक्षणालिङ्गनाभ्याम् ।

मन्दारो नर्मवाक्यात् पटुमृदुहसनाच्चमपको वक्तवाताच्चू तो

गीतान्ममेरुर्पिकेसित च पुरो नर्तनात्कार्णिकारः ॥’ इति ।^{३१७}

४.९ नाट्यशास्त्र :-

काव्यशास्त्राप्रमाणे मल्लिनाथ नाट्य तसेच संगीताचे सुद्धा जाणकार होते. त्यांनी अनेक ठिकाणी नाट्य, तसेच संगीताच्या सैद्धान्तिक तसेच व्यावहारिक गोष्टींचे उल्लेख शास्त्रीय ग्रंथ तसेच आचार्यांच्या आधारावर केलेले आहे. त्यांनी संजीवनी टीकेत या सर्वांना उद्धृत केले आहे.

४.९.१ दशकरूपक :-

खण्डिता नायिकेचे लक्षण मल्लिनाथाने दशरूपकातील उद्धृत केले आहे -

‘ज्ञातेङ्गन्यासङ्गविकृते खण्डितेर्ष्याकषायिता’ इति दशरूपके।^{३१८}

४.९.२ नृत्यसर्वस्व :-

‘पादन्यासाच्या ध्वनीने युक्त कमरपट्टा वाजणाऱ्या, वेश्यांचे हात लीनेने चवऱ्या हालविताना थकले या वाक्याच्या स्पष्टीकरण करतेवेळी मल्लिनाथाने लिहिले आहे -

‘खड्गकन्दुक वस्त्रादिदण्डि काचामरस्त्रजः ।

वीणांच यृत्वा यत्कुर्युर्नृत्यं तददैशिकं भवेत् ॥ इति ।’^{३१९}

४.९.३ नारद :-

‘उद्गास्यनाम्’ ची मल्लिनाथ टीका करतात -

‘देवयोनित्वादुच्चैर्गामणे गानं करिष्यताम् ।’ या टीकेच्या पुष्टीसाठी प्रमाण देतात - उक्तंच नारदेन -

‘षड्जमध्यमनामानौ ग्रामौ गायन्ति मानवाः ।

न तु गान्धारनामानं स लभ्यो देवयोनिभिः ॥’ इति ।^{३२०}

४.९.४ संगीतरत्नाकर :-

‘मूर्च्छना’ संबंधी मल्लिनाथ पुरावा देतात की -

‘स्वराणां स्थापनाः सान्ता मूर्च्छनाः सप्त सप्त हि’ इति संङ्गीजरत्नाकरे ।^{३२१}

४.१० सामुद्रिकशास्त्र तसेच शकुनशास्त्र :-

मल्लिनाथाने प्रसंगानुसार काही ठिकाणी सामुद्रिकशास्त्र तसेच शकुनशास्त्रातील उद्धरणे दिली आहेत.

४.१०.१ निमित्तनिदान :-

‘शिलीन्त्र’ शब्द भविष्यातील धान्य संपत्तीचा सूचक आहे. यासाठी मल्लिनाथ प्रमाण देतात - तदुक्तं निमित्तनिदानेन -

‘कालभ्रयोगादुदिताः शिलीन्ध्राः सम्यन्नसस्यां कथयन्मित धात्रीम्।’^{३२२}

आम्रकूट पर्वत मेघांचा थकवा घालविण्याठी मेघाला आपल्या डोक्यावर धारण करील. म्हणजेच आदरयुक्त तो मेघाचा थकवा दूर करील अशी कवीने जी कल्पना केली आहे. त्यासंदर्भात मल्लिनाथांनी प्रमाण दिले आहे - तदुक्तं निमित्तनिदाने -

‘प्रथमावसथे यस्य सौख्यं तस्याखिलेऽध्वनि ।

शिवं भवति यात्रायामन्यथा त्वशुभं ध्रुवम् ॥’ इति^{३२३}

वेगवेगळे अवयस स्पंदन पावल्याने कोणता शकुन होतो. हे मल्लिनाथ सांगतात - तथा च निमित्तनिदाने -

‘स्वन्दान्मूर्ध्नि च्छत्रलाभं ललाटे पट्टमंशुकम् ।

इष्टप्राप्ति दृशोरुर्ध्वमापाङ्गे हानिमादिशेत् ॥’ इति ।^{३२४}

‘त्यास्यत्यूरुश्चलत्वम्’ - आपल्या प्रिये विषयी यक्षाच्या या कथनाचे फळ मल्लिनाथ सांगतात - ‘ऊरोः स्पन्दाद्रति विघाइर्वोः प्राप्ति सुवाससः’ इति निमित्तनिदाने ।^{३२५}

४.१०.२ शकुनार्णव :-

‘अनुकूलभारुतचातकशाब्दित बलाकादर्शनानां शुभसूचकत्व शकुनशास्त्रे दृष्टा^{३२६}

‘वामभागस्तु नारीणांपुंसा श्रेष्ठत्सु दक्षिणः ।

दाने देवादिपूजाय । स्पन्देऽलङ्करणेऽपिच ॥’ इति^{३२७}

‘मोठ्या लोकांचे अश्रू पृथ्वीवर पडणे अशुभ मानले जाते.’ याविषयी मल्लिनाथ प्रमाण देतात -

‘महान्मगुरुदेवानामश्रुपातः क्षितौयदि ।

देशभ्रंशो महद् दुखं मरणं च भवेद् ध्रुवम् ॥’^{३२८}

चांगल्या दातांच्या लक्षणाविषयी आणि त्याच्या फळासंबंधी प्रमाण देतात -

तदुक्तं सामुद्रिके -

‘स्निग्धाः समानरूपाः समुडक्तयः शिखरिणः स्लिष्टाः ।

दन्ता भवन्ति यासां तामां पादे जगत्सर्वम् ॥’^{३२९}

४.११ नीतिशास्त्र आणि लोकव्यवहार :-

मल्लिनाथ नीती तसेच लोकव्यवहाराचे ज्ञाते होते. राजसभेत असल्याकारणाने त्यांना राजनीतीचे व्यावहारिक ज्ञान होते. संजीवनी टीकेत अनेक वेळा प्रसंगानुकूल व्याख्या करताना त्यांनी प्रमाण देवून किंवा कधीकधी प्रमाणांशिवाय अनेक आचार्यांची मते उद्धृत केली आहेत आणि लोकव्यवहाराच्या अनेक गोष्टी सांगितल्या आहेत.

४.११.१ भोजराज :-

यक्ष मेघाला सांगतो की तु माझ्या प्रियेला जलतुषारांच्या योगाने थंड झालेल्या वाऱ्याने जागे कर. कवीच्या या आशयाला स्पष्ट करण्यासाठी मल्लिनाथ प्रमाण देतात - 'यथाह भोजराजः -

‘मृदुभिर्मर्दनैः पादे शीतलैर्व्यजनैस्तनौ ।

श्रुतो च मधुरैर्गीतैर्निद्रातो बोधयेत्प्रभुम् ॥ इति ॥’^{३३०}

४.११.२ रत्नाकर :-

दूताच्या गुणांचे वर्णन मल्लिनाथ करतात - तद्गुणास्तु रत्नाकरे -

‘ब्रह्मचारी बली धीरो मायावी मानवर्जितः ।

धीमानुदारो निःशङ्को वक्ता दूतः स्त्रियो भवेत् ॥’ इति ।^{३३१}

४.११.३ मिताक्षरा :-

यक्ष मेघाला सांगतो की, ‘महाकालमंदिराच्या प्राङ्गणामध्ये नखाच्या ओरखड्यांना सुखकर वाटणारे पावसाचे पहिले थेंब मिळवून वारांगणा तुझ्याकडे भ्रमराच्या पंक्तीप्रमाणे लांब असलेले कटाक्ष फेकून तुला कृतार्थ करतील.’ मल्लिनाथ आपल्या टीकेत लिहितात - “परैरुपकृताः स्नतः सद्यः प्रत्युपकुर्वते” इति भावः ।^{३३२}

‘निःशब्दोऽपि प्रदिशसि जलं याचितश्चातकेभ्यः ।

प्रत्युक्तं हि प्रणयिषु सतामीप्सितार्थं क्रियेव ॥

याची व्याख्या करताना मल्लिनाथ कवीचे समर्थन करतात -

‘गर्जति शरदि न वर्षति वर्षासु निःस्वनो मेघः ।

नीचो वदति न कुरुते न वदति सुजनः करोत्येव ॥’ इति भाव ।^{३३३}

४.१२ कामशास्त्र :-

मल्लिनाथाने संजीवनी टीकेत वात्स्यायनाच्या कामशास्त्राशी संबंधित शास्त्रीय ग्रंथातील अनेक प्रमाणे दिलेली आहेत. ती खालीलप्रमाणे -

४.१२.१ रतिहरस्य -

‘कृशता’ ही पाचवी मदनावस्था आहे. मल्लिनाथ याला प्रमाण देतात - तदुक्तं रतिरहस्ये -

नयनप्रीतिः प्रथमं चित्तासङ्गस्ततोऽथ सङ्कल्पः ।

निद्राच्छेदस्तनुता विषयनिवृत्तिस्त्रपानाशः ।

उन्मादो मूर्च्छा मृतिरित्येताः स्मरदशा दशैव स्युः ॥’ इति ।^{३३४}

‘चकितहरिणप्रेक्षणा’ याची टीका करताना मल्लिनाथाने लिहिले आहे -

एतेनास्याः पद्मिनीत्वं व्यज्यते । तदुक्तं रतिरहस्ये

पद्मिनीलक्षणप्रस्तावे - ‘चकितमृगदृशाभे प्रान्तरक्ते च नेत्रे’ इति ।^{३३५}

यक्ष म्हणतो - “माझ्या नखांच्या चिन्हांनी विरहित असलेली, माझ्या प्रियेची पत्नीची डावी मांडी स्फुरण पावू लागेल.” या मांडीवर नखचिन्हांनी विरहित अशा औचित्याचे प्रतिपादन करताना मल्लिनाथ लिहितात - “उर्वोर्नखपदास्पदत्वं तु रतिरहस्ये - ‘कण्ठकुक्षिकुचपार्श्वभुजोरः-श्रोणिसक्थिषु नखास्पदमाहुः ।’ इति ॥”^{३३६}

४.१२.२ रतिसर्वस्व :-

‘प्रणयिनि मयि स्वप्नलब्धे कथंचित्’ याची टीका करताना मल्लिनाथ लिहितात -

“शक्तयोरेकवारसुरतस्य यामावधिकत्वात्स्वप्नेऽपि तथा भवितव्यमित्यभिप्रायः । तथा च रतिसर्वस्वे-

‘एकवारावधिर्यामो रतस्य परमो मतः ।

चण्डशक्तिमतोर्यूनोरद्भुतक्रमवर्तिनोः ॥’ इति ।”^{३३७}

४.१२.४ रसरत्नाकर :-

‘विस्मरन्ती वा’ याची व्याख्या करताना मल्लिनाथ स्पष्ट करतात - ‘विस्मरणं चात्र दयितगुणस्मृतिजनितमूर्च्छावशादेव । तथाच रसरत्नाकरे -

‘वियोगायोगयोरिष्टगुणानां कीर्तना स्मृतेः ।

साक्षात्कारोऽथवा मूर्च्छा दशधा जायते तथा ।’ इति ।^{३३८}

‘मत्सन्देशैः सुखयितुं’ व्याख्या करताना मल्लिनाथ खालील उद्धरण देतात -

‘सखा धात्री च पितरौ मित्रदूतशुकादयः ।

सुखयन्तीष्टकथनसुखोपायैर्वियोगिनीम् ।’ इति रत्नाकरे^{३३९}

‘स्वप्नलब्धेकथंचित्’ या विषयासंदर्भात विवेचन करताना मल्लिनाथ लिहितात - न चात्र निद्रोक्तिः तामुन्निद्राम्’ इति पूर्वोक्तेन निद्राच्छेदेन विरुध्यते पुनः सप्तम्याद्यवस्थासु पाक्षिकनिद्रा-सम्भवात् । तथा च रसरत्नाकरे -

“आसक्ती रोदनं निद्रा निर्लज्जानर्थवाग्भ्रमः ।

सप्तमादिषु जायन्ते दशाभेदेषु वासुके ॥’ इति ।^{३४०}

‘उत्पश्यामि प्रतनुषु नदीवीचिषु भ्रूविलासान्’ चे विवेचन केल्यानंतर मल्लिनाथ लिहितात - ‘अत्र वीचीनां विशेषणोपादाने नानुक्तगुणग्रहो दोषः । भ्रूसाम्यनिर्वाहाय महत्त्वदोषनिराकरणार्थत्वा-त्तस्येति । तदुक्तं रसरत्नाकरे -

‘ध्वन्युत्पादे गुणोत्कर्षे भोगोक्तौ दोषवारणे ।

विशेषणादिपोषस्य नास्त्यनुक्तगुणग्रहः ।’ रति ।^{३४१}

४.१२.४ रसाकर :-

‘वासश्चित्रं मधु----’ या श्लोकाच्या टीकेतील अवतरणात मल्लिनाथ स्त्रियांच्या विभिन्न प्रकारच्या आभूषणांचे वर्णन करतात -

‘कचधार्य देहधार्य परिधेयं विलेपनम् ।

चतुर्धा भूषणं प्राहुः स्त्रीणामन्यच्च दैशिकम् ॥’ इति रसाकरे^{३४२}

‘चेतसा कातरेण’ याचे विवेचन करताना मल्लिनाथ स्पष्ट करतात की - ‘भयं चात्र सानन्दमेव ।’

‘वस्तूनामनुभूतानां तुल्यश्रवणदर्शनात् ।

श्रवणात्कीर्तनाद्वापि सानन्दा भीर्यथा भवेत् ॥’ इति रसाकरे दर्शनात् ।^{३४३}

शृंगार प्रकारातील फरक मल्लिनाथ सांगतात - तदेव स्फुटीकृतं रसाकरे -

‘प्रेक्षा दिदृक्षा रम्येषु तच्चिन्ता त्वभिलाषकः ।

रागस्तत्सङ्गबुद्धिः स्यात्स्नेहस्तत्प्रवणक्रिया ॥

तद्वियोगासहं प्रेम रतिस्तत्सहवर्तनम् ।

शृङ्गारस्तत्समः क्रीडा संयोगः सप्तधा क्रमात् ॥’ इति । ३४४

४.१२.५ गुणपताका :-

‘श्यामास्वङ्गं चकितहरिणी - या श्लोकातील टीकेची प्रस्तावना करताना मल्लिनाथाने लिहिले आहे -

‘सादृश्यप्रतिकृतिस्वप्नदर्शनतदङ्गस्पृष्टस्पर्शाख्यानि चत्वारि विरहिणां विनोदस्थानानि । तथा चोक्तं गुणपताकाम् -

‘वियोगावस्थासु प्रियजनसदृशानुभवनं,
ततश्चित्रं कर्म स्वपनसमये दर्शनमपि ।
तदङ्गस्पृष्टानामुपनतवतां दर्शनमपि,
प्रतीकारोऽनङ्गव्यथितमनसां कोऽपि गदितः ।’ इति । ३४५

या सर्वांशिवाय मल्लिनाथाने कोणत्याही पुराव्याचा उल्लेख न करता अनेक ठिकाणी विषयाला अनुसरून कामशास्त्रातील भाग उद्धृत केलेला आहे. तो असा -

‘सा संन्यस्ताभरणमबला’ --- या श्लोकाच्या टीकेत असे उद्धृत केले आहे -

‘दृङ्मनःसङ्गसङ्कल्पा जागरः कृशताऽरतिः ।
हीत्यागोन्मादमूर्च्छान्ता इत्यनङ्गदशा दश ।’ इति । ३४६

‘सभ्रूभङ्गं मुखमिव पास्यसी’ च्या टीकेत उद्धरण देतात -

‘कामिनीनामधरास्वादः सुरतादतिरिच्यते’ इति भावः । ३४७

मल्लिनाथ कामशास्त्रानुसार धूर्ताचे लक्षण सांगतात - “धूर्तलक्षणं तु-

क्लिश्नाति नित्यं गमितां कामिनीमिति सुन्दरः ।
उपैत्यरक्तां यत्नेन रक्तां धूर्तो विमुञ्चति ।’ इति । ३४८

‘तस्योत्सङ्गे प्रणयिन इव ---’ ची टीका केल्यानंतर शेवटी मल्लिनाथ लिहितात - “अत्र कैलासस्यानुकूलनायकत्वमलकायाश्च स्वाधीनपतिकाख्यनायिकात्वं ध्वन्यते । ‘एकायत्तोऽनुकूलः स्यात्’ इति च प्रियोपलालिता नित्यं स्वाधीन पतिका मतां इति च लक्षयन्ति उदाहरणन्ति च -

‘लायन्नलक्रप्रान्तान् रचयन्पत्रमञ्जरीम् ।

एकां विनोदयन् कान्तां छायावदनुवर्तते ॥’ इति ।^{३४९}

‘प्रायेणैते रमणविर हे ह्यङ्गनानां विनोदाः’ --- ची टीका करून लिहितात - “एतेन संकल्पावस्थोक्ता । तदुक्तम् - संकल्पो नाथविषये मनोरथ उदाहृतः इति ।”^{३५०}

‘इष्टे वस्तुन्युपचितरसाः प्रेमराशीभवन्ति’ च्या टीकेत लिहितात - तदुक्तम् -

‘आलोकनाभिलाषौ रागस्नेहौ ततः प्रेमा ।

रतिश्रृङ्गारौ योगे वियोगता विप्रलम्भश्च ॥ इति ।^{३५१}

४.१३ आयुर्वेद :-

मल्लिनाथांना आयुर्वेदाची सुद्धा चांगली ओळख होती. संजीवनी टीकेत त्यांनी आयुर्वेदाच्या ग्रंथातील अनेक उद्धरणे दिलेली आहेत. त्यांचा उल्लेख खालीलप्रमाणे आहे.

४.१३.१ अशोककल्प :-

रक्ताशोकासंबंधी मल्लिनाथ लिहितात -

रक्तविशेषणं तस्य स्मरोद्दीपकत्वादुक्तम् ।

‘प्रसूनकैरशोकस्तु श्वेतो रक्त इति द्विधा ।

बहुसिद्धिकरः श्वेतो रक्तोऽत्र स्मरवर्धनः ॥’ इत्यशोककल्पे दर्शनात् ।^{३५२}

४.१३.२ अष्टाङ्गहृदय (वाग्भट) -

मल्लिनाथ ‘स्रोतसां परिलघुपयः’ ची टीका करतात - “गुरुत्वदोषरहितम् । उपलास्फालनखेदितत्वात्पथ्यमित्यर्थः । तथा च वाग्भट्टः -

‘उपलास्फालनक्षेपविच्छेदैः खेदितोदकाः ।

हिमवन्मलयोद्भूताः पथ्या नद्यो भवन्त्यभूः ॥’ इति ।^{३५३}

‘तस्याः तिक्तैर्वनगजमदै --- तायमादाय गच्छेः’ ची टीका करताना मल्लिनाथ शेवटी लिहितात - अयमत्र ध्वनिः - आदौ वमनशोधितस्य पुंसः पश्चाच्छ्लेष्मशोषणाय लघुतिक्तकषाया-म्बुपानाल्लब्धवलस्य वातप्रकम्पो न स्यादिति । यथाह वाग्भट्टः :

‘कषायाश्चा हिमास्तस्य विशुद्धौ श्लेष्मणो हिताः ।

किमु तिक्तकषाया वा ये निसर्गात्कफापहाः ॥

कृतशुद्धेः क्रमात्पीतपेयादेः पथ्यभोजिनः ।

वातादिभिर्न बाधा स्यादिन्द्रियैरिव योगिनः ॥' इति ।''^{३५४}

४.१३.३ मदिरार्णव :-

'रतिफल' मदिरा विषयी मल्लिनाथ लिहितात -

'तालक्षीरसितामृतामलगुडोन्मत्तास्थिकालाहया,

द्वार्विन्द्रद्रुममोरटेक्षुकदलीगुगुलुप्रसूनैर्युतम् ।

इत्थं चेन्मधुपुष्यभङ्गयुपचितं पुष्पद्रुमूलावृतं,

क्वाथेन स्मरदीपनं रतिफलाख्यं स्वादु शीतं मधु ॥' इति मदिरार्णवे ।^{३५५}

४.१३.४ संग्रह :-

चातक पक्षी पावसाचे पाणी का पितो ? मल्लिनाथ यासाठी शास्त्रीय पुरावा देतात.

'सर्वसहापतितमम्बु न चातकस्य हितम्' इति शास्त्राद् भूस्पृष्टोदकस्य तेषां रोगहेतुत्वादन्तराल एव स्वीकरोति ।'^{३५६}

स्फूटसंदर्भ :-

४.१४ पशुविज्ञान :-

मल्लिनाथ आपल्या टीकेत पशुविज्ञानातील अनेक गोष्टींचा उल्लेख करतात. त्यांनी मेघदूतामध्ये आलेल्या पक्षांच्या संदर्भात उल्लेख केला आहे.

४.१४.१ कर्णोदय :-

मल्लिनाथ बगळा पक्ष्याच्या गर्भधारणेविषयी उल्लेख करतात - उक्तं च कर्णोदये -

'गर्भ बलाका दधतेऽभ्रयोगान्नाके निबद्धावलयः समन्तात् ।' इति^{३५७}

४.१४.२ विविध :-

ज्ञानाच्या या सर्व क्षेत्रांव्यतिरिक्त इतर दुसऱ्या क्षेत्रांचे सुद्धा ज्ञान मल्लिनाथांना होते. त्यांनी भूगोलातील सत्य गोष्टींचे प्रसंगानुसार उल्लेख केले आहेत.

भूगोल :-

मेघदूत या काव्याच्या पूर्वमेघात मल्लिनाथाने संजीवनी टीकेत भूगोलशास्त्रातील अनेक गोष्टींचा उल्लेख केला आहे. त्यांनी यक्षाने मेघाला जो मार्ग सांगितला त्या मार्गात येणारे पर्वत, नद्या प्रदेश, नगर वगैरे गोष्टींचे समर्थन केले आहे. परंतु काही ठिकाणाच्या बाबतीत मल्लिनाथाने ज्या भौगोलिक सूचना आहेत त्याविषयी विद्वानांच्यामध्ये वेगवेगळी मते आहेत.^{३५८} परंतु त्यांचे भौगोलिक ज्ञान विश्वसनीय आहे. अशाप्रकारे त्यांना रामगिरी ते अलकानगरी पर्यंतचा मेघाचा मार्ग आणि त्या मार्गातील भौगोलिक स्थितीची माहिती आहे असे लक्षात येते.

संदर्भ सूची

१. रघुवंश - सञ्जीवनी टीका, समाप्ति पुस्तिका.
२. रघुवंश - सञ्जीवनी मंगलाचरण, श्लोक क्र.४
३. Dr. P. Sri Ramamurti : Contribution of Andhra to Sanskrit Literature, P.111.
४. Oriental Research Institute, Mysore - 5 : Manuscript No. SP 1894. Also Dr. V. Raghvan : Vaisyavamsasudhakara, new India Antiquary II, P.442.
५. पू. मे. ६१ म. टी. पान क्र.६४, ओळ २७
६. पू. मे. ५९ म. टी. पान क्र. ६३, ओळ ०६
७. उ. मे. ४६ म. टी. पान क्र.११३, ओळ २६
८. पू. मे. ६२ म. टी. पान क्र. ६५, ओळ क्र.२४
९. पू. मे. ०९ म. टी. पान क्र.११, ओळ क्र.१७
१०. पू.मे. ४९ म. टी. पान क्र.५२, ओळ क्र.२३
११. पू. मे. २६ म. टी. पान क्र.२९, ओळ ०२-०३ ;,
चांद्रव्याकरण पार्ट - २ पान नं. २७८-७९ सूत - ४२
सूत्र - मः सेटो नावम्यमिकमाचमविश्रम् ॥४२॥

नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेः । पान७/३/२४/अत्यल्पमिदमुच्यतेऽनाचमेरिति ।
अवमिकचिमीनामिति वक्तव्यम् । भाष्यम् । न मः सेटो वृद्धिवम्यमिकम्याचमः । विश्रमेर्वा ।
स.७/१/५३, ५६/I am inclined to think that विश्रम् in this rule is due to
corrupt reading. Jainendra has विश्रमो वा /V.2.41.Sak. विश्रमो घञि iv
1.234 and HC. विश्रमेर्वा iv 3.56 I believe Mallinatha in his commentary
on the Meghduta quotes correctly form chandra under stanza 26 : |
विश्रामेत्यत्र नोदात्तपदेशस्य मान्तस्यानाचमेः इति पाणिनीये वृद्धिपतिषेधेऽपि विश्रमो वा
इति चांद्रव्याकरणे विकल्पेन वृद्धिविधानाद्रूपसिद्धिः । Goyichandra no doubt says
under वेःश्रम् वा Sam . i.6. चन्द्रोऽत्र नित्यां वृद्धिमाह भाग वृत्तिकारस्तु नित्यं वृद्ध्यभावम् ।
वेः श्रमेर्वेति वर्धमानः । Chandra Dhattyapatha has यमु उपरमे but the vrttikara

has been influenced by the kasika which has: कथमुद्यमोपरमौ ? अऽ उद्यमे यम उपरमे इति निपातनादनुगन्तव्यौ ।

अर्थ - मेघदूतामध्ये २६ व्या श्लोकातील पहिल्या चरणात जो विश्रामहेतो असा शब्द प्रयोग आलेला आहे, त्यातील 'विश्राम' या शब्दाच्या रुपसिद्धीविषयी व्याकरणकारांची मत-मतांतर मल्लिनाथाने लक्षात घेतलेली आहेत. आणि त्याच्यावर त्याने पाणिनीच्या सूत्रांचा मुख्य आधार जे सूत्र - "नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेः" या अर्थानुसार 'विश्राम' शब्द सिद्ध होत असताना वृद्धीचा प्रतिबंध पाणिनीने सांगितला आहे. म्हणजेच त्याच्या व्याकरणानुसार 'विश्राम' हा शब्दच बरोबर आहे. सर्व शास्त्रांत पारंगत असलेल्या कालिदासाने पाणिनीच्या व्याकरणाला मान्य नसलेला विश्राम शब्द आपल्या काव्यात कसा काय वापरला ? या शंकेला उत्तर देण्याचा प्रयत्न मल्लिनाथाने चांद्रव्याकरणाच्या आधाराने केला आहे. चांद्रव्याकरणानुसार विकल्पाने 'विश्राम' अशी वृद्धी होऊ शकते. आणि त्या आधारावर त्यांनी कालिदासाचा 'विश्राम' हा शब्दप्रयोगही गैर नाही हे सिद्ध केले आहे.

१२.	पू. मे. १	म. टी.	पान क्र. २,	ओळ क्र. ५-६
१३.	पू. मे. ५२	म. टी.	पान क्र. ५५	ओळ क्र. २४-२५
मन्मृती - अध्याय - २ श्लोक क्र. १७ पान नं. २६				
१४.	पू. मे. ५२	म. टी.	पान क्र. ५५	ओळ क्र. २६
१५.	पू. मे. ३७	म. टी.	पान क्र. ४०	ओळ क्र. २६
१६.	पू. मे. ४७	म. टी.	पान क्र. ५०	ओळ क्र. ३०-३१
१७.	पू. मे. ४७	म. टी.	पान क्र. ५०	ओळ क्र. २७-२८
१८.	पू. मे. ५९	म. टी.	पान क्र. ६३	ओळ क्र. ७-९
१९.	पू. मे. ६४	म. टी.	पान क्र. ६७	ओळ क्र. ७-८
२०.	पू. मे. १०	म. टी.	पान क्र. ७९	ओळ क्र. १०
२१.	पू. मे. ४३	म. टी.	पान क्र. ४६	ओळ क्र. २६-२७
२२.	पू. मे. ४७	म. टी.	पान क्र. ५०	ओळ क्र. १४-१६
२३.	पू. मे. ६१	म. टी.	पान क्र. ६४-६५	ओळ क्र. ३१५३१, १-२
२४.	उ. मे. २४	म. टी.	पान क्र. ९२	ओळ क्र. १० अक्षय्यकोश

२५. पूर्वमेघ श्लोक क्र.१, पान क्र.१, ओळ १९-२०, अमरकोश, पृ.४०, ओळ क्र.४२२
२६. पूर्वमेघ श्लोक क्र.१, पान क्र.१, ओळ २६, अमरकोश, पृ.४, ओळ क्र.२१,२२
२७. पूर्वमेघ श्लोक क्र.२, पान क्र.३, ओळ १३, अमरकोश, पृ.११३, ओळ क्र.१२८७
२८. पूर्वमेघ श्लोक क्र.३, पान क्र.४, ओळ २८, अमरकोश, पृ.१३, ओळ क्र.१३६
२९. पूर्वमेघ श्लोक क्र.४, पान क्र.५, ओळ ३०-३१, अमरकोश, पृ.२३६, ओळ क्र.२८००
३०. पूर्वमेघ श्लोक क्र. ४, पान क्र.६, ओळ ३, अमरकोश, पृ. ३१, ओळ क्र.३२५
३१. पूर्वमेघ श्लोक क्र.४, पान क्र.६, ओळ ७, अमरकोश,
३२. पूर्वमेघ श्लोक क्र.५, पान क्र.७, ओळ ५-६, अमरकोश, पृ. २०८ ओळ क्र.२४४३
३३. पूर्वमेघ श्लोक क्र.५, पान क्र.७, ओळ ६, अमरकोश, पृ.२६, ओळ क्र.२७५
३४. पूर्वमेघ श्लोक क्र.५, पान क्र. ७, ओळ ७-८, अमरकोश, पृ.१७४, ओळ क्र.२०४२
३५. पूर्वमेघ श्लोक क्र.६, पान क्र.७, ओळ १२-१३, अमरकोश, पृ.२१६, ओळ क्र.२५३४
३६. पूर्वमेघ श्लोक क्र.६, पान क्र.८, ओळ १८, अमरकोश, पृ.२२७, ओळ क्र.२६८१
३७. पूर्वमेघ श्लोक क्र.७, पान क्र.९, ओळ ११, अमरकोश, पृ.११, ओळ क्र.११४
३८. पूर्वमेघ श्लोक क्र.७, पान क्र.९, ओळ १२, अमरकोश, पृ.२०८, ओळ क्र.२४४०
३९. पूर्वमेघ श्लोक क्र.७, पान क्र.९, ओळ १७-१८, अमरकोश, पृ.५८, ओळ क्र.६११
४०. पूर्वमेघ श्लोक क्र.८, पान क्र.१०, ओळ १७-१८, अमरकोश, पृ.२२३, ओळ क्र.२६३०
४१. पूर्वमेघ श्लोक क्र.९, पान क्र.११, ओळ २३, अमरकोश, पृ.२०७, ओळ क्र.२४२९
४२. पूर्वमेघ श्लोक क्र.१०, पान क्र.१२, ओळ ३२, अमरकोश, पृ.१७४, ओळ क्र.२०४२
४३. पूर्वमेघ श्लोक क्र.११, पान क्र.१३, ओळ ३२, अमरकोश, पृ.९२, ओळ क्र.१०३५
४४. पूर्वमेघ श्लोक क्र.१२, पान क्र.१४, ओळ ३०, अमरकोश, पृ.१९२, ओळ क्र.२२६३,
२२६४
४५. पूर्वमेघ श्लोक क्र.१३, पान क्र.१५, ओळ ३१, अमरकोश, पृ.३३ ओळ क्र.३४५
४६. पूर्वमेघ श्लोक क्र.१४, पान क्र.१६, ओळ ३१
४७. पूर्वमेघ श्लोक क्र.१४, पान क्र.१७, ओळ ९-१० अमरकोश, पृ.२०३, ओळ क्र.२३८६
४८. पूर्वमेघ श्लोक क्र.१५, पान क्र.१८, ओळ ९, अमरकोश, पृ.५५, ओळ क्र.५८५
४९. पूर्वमेघ श्लोक क्र.१५, पान क्र.१८, ओळ ११, अमरकोश, पृ.९३, ओळ क्र.१०५०
५०. पूर्वमेघ श्लोक क्र.१६ पान क्र.१९, ओळ २, अमरकोश, पृ.१७५, ओळ क्र.२०५७

५१. पूर्वमेघ श्लोक क्र.१६ पान क्र.१९, ओळ ६, अमरकोश, पृ.२९, ओळ क्र.२९८
५२. पूर्वमेघ श्लोक क्र.१६, पान क्र.१९, ओळ ७, अमरकोश, पृ.१३, ओळ क्र.१२८
५३. पूर्वमेघ श्लोक क्र.१७, पान क्र.१९, ओळ ३३, अमरकोश, पृ.६७, ओळ क्र.७१५
५४. पूर्वमेघ श्लोक क्र.१७, पान क्र.१९, ओळ ३३, अमरकोश, पृ.६०, ओळ क्र.६४१
५५. पूर्वमेघ श्लोक क्र.१७, पान क्र.२०, ओळ १, अमरकोश, पृ.१६, ओळ क्र.१६७
५६. पूर्वमेघ श्लोक क्र.१७, पान क्र.२०, ओळ ४, अमरकोश, पृ.१३०, ओळ क्र.१४९१
५७. पूर्वमेघ श्लोक क्र.१८, पान क्र.२१, ओळ ७, अमरकोश, पृ.२९, ओळ क्र.३०३
५८. पूर्वमेघ श्लोक क्र.१९, पान क्र.२२, ओळ ६-७, अमरकोश, पृ.६१, ओळ क्र.६४९
५९. पूर्वमेघ श्लोक क्र.१९, पान क्र.२२, ओळ ११-१२, अमरकोश, पृ.६१, ओळ क्र.६४६
६०. पूर्वमेघ श्लोक क्र.१९, पान क्र.२२, ओळ १३, अमरकोश, पृ.५०, ओळ क्र.५३१
६१. पूर्वमेघ श्लोक क्र.२१, पान क्र.२४, ओळ १५, अमरकोश, पृ.२९, ओळ क्र.३०५
६२. पूर्वमेघ श्लोक क्र.२१, पान क्र.२४, ओळ १५-१६, अमरकोश, पृ.२९, ओळ क्र.३०८
६३. पूर्वमेघ श्लोक क्र.२२, पान क्र.२४, ओळ १९
६४. पूर्वमेघ श्लोक क्र.२३, पान क्र.२६, ओळ ९-१०, अमरकोश, पृ.१३, ओळ क्र.२०८
६५. पूर्वमेघ श्लोक क्र.२३, पान क्र.२६, ओळ १५, अमरकोश, पृ.९३, ओळ क्र.१०४९
६६. पूर्वमेघ श्लोक क्र.२४, पान क्र.२७, ओळ १०
६७. पूर्वमेघ श्लोक क्र.२४, पान क्र.२७, ओळ ११, अमरकोश, पृ.९४, ओळ क्र.१०६२
६८. पूर्वमेघ श्लोक क्र.२६, पान क्र.२९, ओळ १३-१४, अमरकोश, पृ.२८, ओळ क्र.२९६
६९. पूर्वमेघ श्लोक क्र.२७, पान क्र.३०, ओळ १९-२०, अमरकोश, पृ.७२, ओळ क्र.७९०,७९१
७०. पूर्वमेघ श्लोक क्र.२७, पान क्र.३०, ओळ २९, अमरकोश, पृ.२२५, ओळ क्र.२६५०
७१. पूर्वमेघ श्लोक क्र.२९, पान क्र.३२, ओळ २६, अमरकोश
७२. पूर्वमेघ श्लोक क्र.३१, पान क्र.३५, ओळ ५-६, अमरकोश
७३. पूर्वमेघ श्लोक क्र.३१, पान क्र.३५, ओळ ९-१०, अमरकोश, पृ.२०१, ओळ क्र.२२६७
७४. पूर्वमेघ श्लोक क्र.३२, पान क्र.३६, ओळ ५-६, अमरकोश, पृ.२१, ओळ क्र.२१९
७५. पूर्वमेघ श्लोक क्र.३२, पान क्र.३६, ओळ ६-७, अमरकोश
७६. पूर्वमेघ श्लोक क्र.३२, पान क्र.३६, ओळ १२-१३, अमरकोश, पृ.२८, ओळ क्र.२९६,२९७
७७. पूर्वमेघ श्लोक क्र.३३, पान क्र.३७, ओळ ६-७, अमरकोश, पृ.५६, ओळ क्र.५९७

७८. पूर्वमेघ श्लोक क्र.३३, पान क्र.३७ ओळ १०, अमरकोश, पृ.११३, ओळ क्र.१२७८
७९. पूर्वमेघ श्लोक क्र.३३, पान क्र.३७, ओळ १२, अमरकोश, पृ.४८, ओळ क्र.५१२
८०. पूर्वमेघ श्लोक क्र.३३, पान क्र.३७, ओळ १३, अमरकोश, पृ.८७, ओळ क्र.९८३
८१. पूर्वमेघ श्लोक क्र.३६, पान क्र.३९-४०, ओळ ३२-१, अमरकोश, पृ.१३२, ओळ क्र.१५२३
८२. पूर्वमेघ श्लोक क्र.३८, पान क्र.४१, ओळ २८, अमरकोश, पृ.२३९, ओळ क्र.२८२८
८३. पूर्वमेघ श्लोक क्र.४०, पान क्र.४३, ओळ २०, अमरकोश, पृ.१२६, ओळ क्र.१४४५
८४. पूर्वमेघ श्लोक क्र.४२, पान क्र.४५, ओळ २२-२३, अमरकोश, पृ.९०, ओळ क्र.१०१६
८५. पूर्वमेघ श्लोक क्र.४३, पान क्र.४६, ओळ २५, अमरकोश, पृ.२२६, ओळ क्र.२६६३
८६. पूर्वमेघ श्लोक क्र.४६, पान क्र.४९, ओळ १७-१८, अमरकोश
८७. पूर्वमेघ श्लोक क्र.४६, पान क्र.४९, ओळ २०, अमरकोश, पृ.६५, ओळ क्र.६९२
८८. पूर्वमेघ श्लोक क्र.४७, पान क्र.५०, ओळ १८, अमरकोश, पृ.१६, ओळ क्र.१६७
८९. पूर्वमेघ श्लोक क्र.४८, पान क्र.५१, ओळ २०, अमरकोश, पृ.९३, ओळ क्र.१०५०
९०. पूर्वमेघ श्लोक क्र.४९, पान क्र.५२, ओळ २५, अमरकोश, पृ.८, ओळ क्र.७७
९१. पूर्वमेघ श्लोक क्र.५१, पान क्र.५४, ओळ २८, अमरकोश, पृ.७३, ओळ क्र.७९४
९२. पूर्वमेघ श्लोक क्र.५१, पान क्र.५४, ओळ ३०, अमरकोश, पृ.२१६, ओळ क्र.२५३८
९३. पूर्वमेघ श्लोक क्र.५२, पान क्र.५२, ओळ २८-२९, अमरकोश, पृ.१४४, ओळ क्र.१६७४
९४. पूर्वमेघ श्लोक क्र.५२, पान क्र.५५, ओळ ३१, अमरकोश, पृ.१४१, ओळ क्र.१६३५
९५. पूर्वमेघ श्लोक क्र.५३, पान क्र.५६, ओळ २३-२४, अमरकोश, पृ.१७०, ओळ क्र.२००७
९६. पूर्वमेघ श्लोक क्र.५६, पान क्र.५९, ओळ २३, अमरकोश, पृ.११७, ओळ क्र.१३५२
९७. पूर्वमेघ श्लोक क्र.५६, पान क्र.५९, ओळ २५, अमरकोश, पृ.२९, ओळ क्र.३०२
९८. पूर्वमेघ श्लोक क्र.५६, पान क्र.५९, ओळ २८, अमरकोश, पृ.२३५, ओळ क्र.२७७७
९९. पूर्वमेघ श्लोक क्र.५७, पान क्र.६०, ओळ १८, अमरकोश, पृ.६३, ओळ क्र.६६९
१००. पूर्वमेघ श्लोक क्र.५८, पान क्र.६१, ओळ १५, अमरकोश,
१०१. पूर्वमेघ श्लोक क्र.५८, पान क्र.६१, ओळ १९, अमरकोश, पृ.१६, ओळ क्र.१६८
१०२. पूर्वमेघ श्लोक क्र.५९, पान क्र.६३, ओळ ३, अमरकोश, पृ.२०८, ओळ क्र.२४४३
१०३. पूर्वमेघ श्लोक क्र.६०, पान क्र.६३, ओळ २५-२६, अमरकोश, पृ.८६, ओळ क्र.९७१

१०४. पूर्वमेघ श्लोक क्र.६०, पान क्र.६३, ओळ ३१-३२, अमरकोश, पृ.६०, ओळ क्र.६४४
१०५. पूर्वमेघ श्लोक क्र.६०, पान क्र.६४, ओळ २-३, अमरकोश, पृ.२१३, ओळ क्र.२५०६
१०६. पूर्वमेघ श्लोक क्र.६३, पान क्र.६६, ओळ २०-२१, अमरकोश, पृ.२९, ओळ क्र.३०४
१०७. पूर्वमेघ श्लोक क्र.६६, पान क्र.६९, ओळ १-२, अमरकोश, पृ.२३४, ओळ क्र.२७६५
१०८. पूर्वमेघ श्लोक क्र.६७, पान क्र.७०, ओळ १-२, अमरकोश, पृ.११२ ओळ क्र.१२६५
१०९. उत्तरमेघ श्लोक क्र.१, पान क्र.७१, ओळ ६, अमरकोश, पृ.२२८, ओळ क्र.२६९२
११०. उत्तरमेघ श्लोक क्र.१, पान क्र.७१, ओळ ११, अमरकोश, पृ.५८, ओळ क्र.६११
१११. उत्तरमेघ श्लोक क्र.१, पान क्र.७१, ओळ १४, अमरकोश, पृ.२४०, ओळ क्र.२८३९
११२. उत्तरमेघ श्लोक क्र.२, पान क्र.७२, ओळ १९, अमरकोश, पृ.२३३, ओळ क्र.२७५१
११३. उत्तरमेघ श्लोक क्र.५, पान क्र.७४-७५, ओळ ३२-१, अमरकोश, पृ.२२९, ओळ क्र.२७०७
११४. उत्तरमेघ श्लोक क्र.८, पान क्र.७७, ओळ १२-१३, अमरकोश, पृ.१२, ओळ क्र.१२२
११५. उत्तरमेघ श्लोक क्र.९, पान क्र.७८, ओळ ९, अमरकोश, पृ.२२, ओळ क्र.२२७
११६. उत्तरमेघ श्लोक क्र.९, पान क्र.७८, ओळ १०-११, अमरकोश, पृ.२१४, ओळ क्र.२५१३
११७. उत्तरमेघ श्लोक क्र.१०, पान क्र.७९, ओळ ५, अमरकोश, पृ.९८, ओळ क्र.१११२
११८. उत्तरमेघ श्लोक क्र.१४, पान क्र.८२, ओळ १५-१६ अमरकोश, पृ.५७, ओळ क्र.६०३
११९. उत्तरमेघ श्लोक क्र.१४, पान क्र.८२, ओळ २२, अमरकोश, पृ.६४, ओळ क्र.६८१
१२०. उत्तरमेघ श्लोक क्र.१६, पान क्र.८४, ओळ ८, अमरकोश, पृ.२३२, ओळ क्र.२७४५
१२१. उत्तरमेघ श्लोक क्र.१७, पान क्र.८५, ओळ ९-१०, अमरकोश, पृ.७३, ओळ क्र.७९२
१२२. उत्तरमेघ श्लोक क्र.१७, पान क्र.८५, ओळ १३, अमरकोश, पृ.७१, ओळ क्र.७७६-७७७
१२३. उत्तरमेघ श्लोक क्र.१७, पान क्र.८५, ओळ १८, अमरकोश, पृ.४०, ओळ क्र.४२१
१२४. उत्तरमेघ श्लोक क्र.१८, पान क्र.८६, ओळ १४-१५, अमरकोश, पृ.३५, ओळ क्र.३५८
१२५. उत्तरमेघ श्लोक क्र.१८, पान क्र.८६, ओळ १८-१९, अमरकोश, पृ.९३, ओळ क्र.१०४७
१२६. उत्तरमेघ श्लोक क्र.१९, पान क्र.८७, ओळ १३, अमरकोश, पृ.१४, ओळ क्र.१४२
१२७. उत्तरमेघ श्लोक क्र.१९, पान क्र.८७, ओळ १६-१७, अमरकोश, पृ.२२४, ओळ क्र.२६४७
१२८. उत्तरमेघ श्लोक क्र.२१, पान क्र.८९, ओळ ४, अमरकोश, पृ.१८३, ओळ क्र.२१४७
१२९. उत्तरमेघ श्लोक क्र.२३, पान क्र.९१, ओळ १८, अमरकोश, पृ.२३९, ओळ क्र.२८३६

१३०. उत्तरमेघ श्लोक क्र.२४, पान क्र.९२, ओळ १४, अमरकोश, पृ.२४२, ओळ क्र.२८७६
१३१. उत्तरमेघ श्लोक क्र.२४, पान क्र.९२, ओळ १७-१८, अमरकोश, पृ.२३९, ओळ क्र.२८३४
१३२. उत्तरमेघ श्लोक क्र.२४, पान क्र.९२, ओळ १९, अमरकोश, पृ.२४०, ओळ क्र.२८४२
१३३. उत्तरमेघ श्लोक क्र.२५, पान क्र.९३, ओळ ११, अमरकोश,
१३४. उत्तरमेघ श्लोक क्र.२६, पान क्र.९४, ओळ १०-११, अमरकोश, पृ.५८, ओळ क्र.६१८
१३५. उत्तरमेघ श्लोक क्र.२७, पान क्र.९५, ओळ १४, अमरकोश, पृ.९६, ओळ क्र.१०८६
१३६. उत्तरमेघ श्लोक क्र.२८, पान क्र.९६, ओळ ३-४, अमरकोश, पृ.४०, ओळ क्र.४१८
१३७. उत्तरमेघ श्लोक क्र.३३, पान क्र.१०१, ओळ ८, अमरकोश, पृ.१७९, ओळ क्र.२०९६
१३८. उत्तरमेघ श्लोक क्र.३४, पान क्र.१०१, ओळ २९, अमरकोश, पृ.१९७, ओळ क्र.२३१२
१३९. उत्तरमेघ श्लोक क्र.३५, पान क्र.१०२, ओळ ३१-३२, अमरकोश, पृ.१०९, ओळ क्र.१२३९
१४०. उत्तरमेघ श्लोक क्र.३५, पान क्र.१०३, ओळ ५, अमरकोश, पृ.१९५, ओळ क्र.२२९४
१४१. उत्तरमेघ श्लोक क्र.३६, पान क्र.१०३, ओळ ३०, अमरकोश, पृ.२२, ओळ क्र.२२७
१४२. उत्तरमेघ श्लोक क्र.३७, पान क्र.१०४, ओळ ३१, अमरकोश, पृ.६४, ओळ क्र.६८०
१४३. उत्तरमेघ श्लोक क्र.३९, पान क्र.१०७, ओळ ५, अमरकोश, पृ.९५, ओळ क्र.१०७७
१४४. उत्तरमेघ श्लोक क्र.३९, पान क्र.१०७, ओळ ७, अमरकोश, पृ.३१, ओळ क्र.३२५
१४५. उत्तरमेघ श्लोक क्र.४१, पान क्र.१०९, ओळ ४, अमरकोश, पृ.१११, ओळ क्र.१२६०
१४६. उत्तरमेघ श्लोक क्र.४३, पान क्र.११०, ओळ २६-२७, अमरकोश, पृ.७०, ओळ क्र.७५९
१४७. उत्तरमेघ श्लोक क्र.४३, पान क्र.१११, ओळ २-३, अमरकोश, पृ.२३९, ओळ क्र.२८२४
१४८. उत्तरमेघ श्लोक क्र.४३, पान क्र.१११, ओळ ३, अमरकोश, पृ.१७८, ओळ क्र.२०८८
१४९. उत्तरमेघ श्लोक क्र.४४, पान क्र.१११, ओळ ३३, अमरकोश, पृ.१८१, ओळ क्र.२११९
१५०. उत्तरमेघ श्लोक क्र.४४, पान क्र.११२, ओळ १, अमरकोश, पृ.२१०, ओळ क्र.२४६३
१५१. उत्तरमेघ श्लोक क्र.४६, पान क्र.११३, ओळ ३०, अमरकोश, पृ.२४०, ओळ क्र.२८४४
१५२. उत्तरमेघ श्लोक क्र.४८, पान क्र.११५, ओळ १५, अमरकोश, पृ.२३९, ओळ क्र.२८३२
१५३. उत्तरमेघ श्लोक क्र.४८, पान क्र.११५, ओळ २२-२३, अमरकोश, पृ.१३७, ओळ क्र.१५७९
१५४. उत्तरमेघ श्लोक क्र.४९, पान क्र.११६, ओळ २२, अमरकोश, पृ.२३४, ओळ क्र.२७६५

१५५. उत्तरमेघ श्लोक क्र.५०, पान क्र.११७, ओळ २२-२३, अमरकोश, पृ.२४०, ओळ क्र.२८४२
१५६. उत्तरमेघ श्लोक क्र.५१, पान क्र.११८, ओळ १९, अमरकोश, पृ.४८, ओळ क्र.२५६७
१५७. उत्तरमेघ श्लोक क्र.५२, पान क्र.११९, ओळ ३०, अमरकोश, पृ.६०, ओळ क्र.६४१
१५८. उत्तरमेघ श्लोक क्र.५३, पान क्र.१२०, ओळ २५, अमरकोश, पृ.२४२, ओळ क्र.२८७६
१५९. उत्तरमेघ श्लोक क्र.५४, पान क्र.१२१, ओळ ३१, अमरकोश, पृ.१९५, ओळ क्र.२२९०
१६०. उत्तरमेघ श्लोक क्र.५४, पान क्र.१२२, ओळ १, अमरकोश, पृ.२४, ओळ क्र.२५३
१६१. पूर्वमेघ श्लोक क्र.३, चरण २, पान क्र.४, ओळ २७, विश्वप्रकाश, पान क्र.९४, ओळ क्र.१५, श्लोक ११४
१६२. पूर्वमेघ श्लोक क्र.३, चरण १, पान क्र.४, ओळ ३०-३१, विश्वप्रकाश, पान क्र.११, ओळ क्र.६, श्लोक १०७
१६३. पूर्वमेघ श्लोक क्र.६, चरण ३, पान क्र.१३, ओळ २७, विश्वप्रकाश, पान क्र.१६७, ओळ क्र.१६, श्लोक १
१६४. पूर्वमेघ श्लोक क्र.९, चरण २, पान क्र.११, ओळ २०-२१, विश्वप्रकाश, पान क्र.८२, ओळ क्र.१३, श्लोक ८
१६५. पूर्वमेघ श्लोक क्र.१२, चरण ४, पान क्र.१५, ओळ १-२
१६६. पूर्वमेघ श्लोक क्र.१४, चरण ४, पान क्र.१७, ओळ १३-१४, विश्वप्रकाश, पान क्र.१०५, ओळ क्र.१९, श्लोक २३
१६७. पूर्वमेघ श्लोक क्र.१६, चरण ३, पान क्र.१९, ओळ ९-१०, विश्वप्रकाश, पान क्र.१२८, ओळ क्र.२१, श्लोक ४४
१६८. पूर्वमेघ श्लोक क्र.१९, चरण ४, पान क्र.२२, ओळ ६-७, विश्वप्रकाश, पान क्र.६१, ओळ क्र.५, श्लोक ५७
१६९. पूर्वमेघ श्लोक क्र.२०, चरण १, पान क्र.२३, ओळ १३, विश्वप्रकाश, पान क्र.५९, ओळ क्र.१३, श्लोक ३६
१७०. पूर्वमेघ श्लोक क्र.११, चरण २१, पान क्र.२४, ओळ १३-१४, विश्वप्रकाश, पान क्र.२७, ओळ क्र.२५, श्लोक ४९
१७१. पूर्वमेघ श्लोक क्र.२३, चरण २, पान क्र.२६, ओळ १२

१७२. पूर्वमेघ श्लोक क्र.२४, चरण २, पान क्र.२७, ओळ १२, विश्वप्रकाश, पान क्र.११८, ओळ क्र.६, श्लोक ४१
१७३. पूर्वमेघ श्लोक क्र.२५, चरण १, पान क्र.२८, ओळ ७-८, विश्वप्रकाश, पान क्र.९२, ओळ क्र.१०, श्लोक ८६
१७४. पूर्वमेघ श्लोक क्र.३३, चरण १, पान क्र.३७, ओळ ९, विश्वप्रकाश, पान क्र.१२६, ओळ क्र.१७ श्लोक १८
१७५. पूर्वमेघ श्लोक क्र.३९, चरण २, पान क्र.४२, ओळ १९, विश्वप्रकाश, पान क्र.१५१, ओळ क्र.२०, श्लोक ३६
१७६. पूर्वमेघ श्लोक क्र.४४, चरण ४, पान क्र.४७, ओळ २३,
१७७. पूर्वमेघ श्लोक क्र.५१, चरण १, पान क्र.५४, ओळ २२-२३, विश्वप्रकाश, पान क्र.९५, ओळ क्र.७, श्लोक १२२
१७८. पूर्वमेघ श्लोक क्र.५६, चरण १, पान क्र.५९, ओळ २३-२४, विश्वप्रकाश, पान क्र.१०८, ओळ क्र.१८, श्लोक २२
१७९. पूर्वमेघ श्लोक क्र.५८, चरण २, पान क्र.६१, ओळ १६, विश्वप्रकाश, पान क्र.१०८, ओळ क्र.२१, श्लोक २३
१८०. पूर्वमेघ श्लोक क्र.५९, चरण २, पान क्र.६२, ओळ २९,
१८१. पूर्वमेघ श्लोक क्र.५९, चरण १, पान क्र.६२, ओळ ३०, विश्वप्रकाश, पान क्र.८२, ओळ क्र.११, श्लोक ७
१८२. पूर्वमेघ श्लोक क्र.६०, चरण १, पान क्र.६३, ओळ २६-२७, विश्वप्रकाश, पान क्र.१०, ओळ क्र.१३, श्लोक ९८
१८३. उत्तरमेघ श्लोक क्र.२, चरण २, पान क्र.७२, ओळ १८-१९
१८४. उत्तरमेघ श्लोक क्र.६, चरण ४, पान क्र.७५, ओळ २६,
१८५. उत्तरमेघ श्लोक क्र.७, चरण १, पान क्र.७६, ओळ २०-२१, विश्वप्रकाश, पान क्र.१०६, ओळ क्र.१५, श्लोक २
१८६. उत्तरमेघ श्लोक क्र.२१, चरण १, पान क्र.८९, ओळ ६-७
१८७. उत्तरमेघ श्लोक क्र.७, चरण १, पान क्र.७६, ओळ १८

१८८. उत्तरमेघ श्लोक क्र.७, चरण ३, पान क्र.७६, ओळ २३, विश्वप्रकाश, पान क्र.१७७, ओळ क्र.४, श्लोक ३८
१८९. उत्तरमेघ श्लोक क्र.४२, चरण ४, पान क्र.११०, ओळ ३, विश्वप्रकाश, पान क्र.७७, ओळ क्र.२३, श्लोक ३
१९०. उत्तरमेघ श्लोक क्र.४४, चरण ३, पान क्र.१११, ओळ ३२
१९१. उत्तरमेघ श्लोक क्र.४५, चरण २, पान क्र.११२, ओळ ३२, विश्वप्रकाश, पान क्र.८६, ओळ क्र.१२, श्लोक १३
१९२. उत्तरमेघ श्लोक क्र.४८, चरण ४, पान क्र.११५, ओळ २३, विश्वप्रकाश, पान क्र.११०, ओळ क्र.१३, श्लोक ६
१९३. उत्तरमेघ श्लोक क्र.५१, चरण ४, पान क्र.११८, ओळ २५, विश्वप्रकाश, पान क्र.१७३, ओळ क्र.२३, श्लोक १
१९४. पूर्वमेघ श्लोक क्र.९, चरण १, पान क्र.११, ओळ १९, वैजयंती, पान क्र.२८६, ओळ क्र.७, श्लोक २७
१९५. पूर्वमेघ श्लोक क्र.९, चरण ३, पान क्र.११, ओळ २४,
१९६. पूर्वमेघ श्लोक क्र.१०, चरण ३, पान क्र.१२, ओळ २९, वैजयंती, पान क्र.२२०, ओळ क्र.६, श्लोक ३
१९७. पूर्वमेघ श्लोक क्र.१२, चरण २, पान क्र.१४, ओळ २८, वैजयंती, पान क्र.२४८, ओळ क्र.१४, श्लोक १८
१९८. पूर्वमेघ श्लोक क्र.१३, चरण १, पान क्र.१५, ओळ २८-२९, वैजयंती, पान क्र.२१७, ओळ क्र.२२, श्लोक ४६
१९९. पूर्वमेघ श्लोक क्र.१७, चरण ३, पान क्र.२०, ओळ ३
२००. पूर्वमेघ श्लोक क्र.१८, चरण २, पान क्र.२१, ओळ ३-४, वैजयंती, पान क्र.२२२, ओळ क्र.२५, श्लोक ३६
२०१. पूर्वमेघ श्लोक क्र.१२३, चरण ३, पान क्र.२६, ओळ १४-१५, वैजयंती, पान क्र.२९, ओळ क्र.२, श्लोक ३६
२०२. पूर्वमेघ श्लोक क्र.२८, चरण २, पान क्र.३१, ओळ २८, वैजयंती, पान क्र.२४२, ओळ क्र.१९, श्लोक ४४

२०३. पूर्वमेघ श्लोक क्र.३०, चरण १, पान क्र.३३, ओळ ३१, वैजयंती, पान क्र.२३८, ओळ क्र.४, श्लोक ९७
२०४. पूर्वमेघ श्लोक क्र.३२, चरण १, पान क्र.३६, ओळ ७-८, वैजयंती, पान क्र.२८, ओळ क्र.१९, श्लोक ३३
२०५. पूर्वमेघ श्लोक क्र.३२, चरण २, पान क्र.३६, ओळ ११-१२, वैजयंती, पान क्र.२५८, ओळ क्र.२०, श्लोक २२
२०६. पूर्वमेघ श्लोक क्र.३६, चरण १, पान क्र.३९, ओळ २८-२९, वैजयंती, पान क्र.२२४, ओळ क्र.१८, श्लोक ९
२०७. पूर्वमेघ श्लोक क्र.३७, चरण ४, पान क्र.४१, ओळ २, वैजयंती, पान क्र.२२७, ओळ क्र.१, श्लोक ३६
२०८. पूर्वमेघ श्लोक क्र.४२, चरण ४, पान क्र.४५, ओळ २८, वैजयंती, पान क्र.२३१, ओळ क्र.१८, श्लोक २०
२०९. पूर्वमेघ श्लोक क्र.४५, चरण २, पान क्र.४८, ओळ १९, वैजयंती, पान क्र.२४२, ओळ क्र.२, श्लोक ३६
२१०. पूर्वमेघ श्लोक क्र.४५, चरण ४, पान क्र.४८, ओळ २३-२४, वैजयंती, पान क्र.२५१, ओळ क्र.८, श्लोक १५
२११. पूर्वमेघ श्लोक क्र.५१, चरण २, पान क्र.५४, ओळ २४, वैजयंती, पान क्र.१९८, ओळ क्र.२, श्लोक २५
२१२. पूर्वमेघ श्लोक क्र.५७, चरण २, पान क्र.६०, ओळ २१
२१३. पूर्वमेघ श्लोक क्र.५९, चरण २, पान क्र.६२, ओळ २९-३०, वैजयंती, पान क्र.२१७, ओळ क्र.९, श्लोक ३९
२१४. पूर्वमेघ श्लोक क्र.५९, चरण ४, पान क्र.६३, ओळ ४, वैजयंती, पान क्र.२१५, ओळ क्र.१६, श्लोक १९
२१५. पूर्वमेघ श्लोक क्र.६२, चरण ४, पान क्र.६५, ओळ २९, वैजयंती, पान क्र.२१४, ओळ क्र.९, श्लोक ५
२१६. पूर्वमेघ श्लोक क्र.६७, चरण ३, पान क्र.६९, ओळ २८-२९, वैजयंती, पान क्र.२६३, ओळ क्र.१३, श्लोक ८१

२१७. पूर्वमेघ श्लोक क्र.६७, चरण ४, पान क्र.६९-७०, ओळ ३२-१, वैजयंती, पान क्र.२२२, ओळ क्र.१०, श्लोक २९
२१८. उत्तरमेघ श्लोक क्र.५, चरण २, पान क्र.७४, ओळ ३०-३१, वैजयंती, पान क्र.२२४, ओळ क्र.२०, श्लोक १०
२१९. उत्तरमेघ श्लोक क्र.४२, चरण २, पान क्र.१०९-११०, ओळ ३२-१, वैजयंती, पान क्र.२०४, ओळ क्र.१, श्लोक ३६
२२०. उत्तरमेघ श्लोक क्र.४४, चरण १, पान क्र.१११, ओळ २७, वैजयंती, पान क्र.२१६, ओळ क्र.१०, श्लोक २८
२२१. पूर्वमेघ श्लोक क्र.२, चरण ४, पान क्र.३, ओळ २०-२१, हलायुध, पान क्र.२५, ओळ क्र.३, श्लोक ६५
२२२. पूर्वमेघ श्लोक क्र.४, चरण ३, पान क्र.६, ओळ ६, हलायुध, पान क्र.२२, ओळ क्र.५, श्लोक ३८
२२३. पूर्वमेघ श्लोक क्र.२७, चरण २, पान क्र.३०, ओळ २०, हलायुध, पान क्र.२१, ओळ क्र.१०, श्लोक ३१
२२४. पूर्वमेघ श्लोक क्र.३७, चरण ४, पान क्र.४१, ओळ ३, हलायुध, पान क्र.८६, ओळ क्र.२१, श्लोक २७
२२५. पूर्वमेघ श्लोक क्र.४२, चरण १, पान क्र.४५, ओळ २५, हलायुध, पान क्र.३३, ओळ क्र.१८, श्लोक १४८
२२६. उत्तरमेघ श्लोक क्र.४१, चरण ३, पान क्र.१०६, ओळ ४-५, हलायुध, पान क्र.३५, ओळ क्र.२१, श्लोक १४०
२२७. पूर्वमेघ श्लोक क्र.२, चरण २, पान क्र.३, ओळ १४, शाश्वत, पान क्र.३९, ओळ क्र.४, श्लोक ४४५
२२८. पूर्वमेघ श्लोक क्र.३१, चरण २, पान क्र.३४, ओळ ३, शाश्वत, पान क्र.१५, ओळ क्र.१४, श्लोक १६२
२२९. पूर्वमेघ श्लोक क्र.३५, चरण ४, पान क्र.३८, ओळ २, शाश्वत, पान क्र.४२, ओळ क्र.६, श्लोक ४९२
२३०. पूर्वमेघ श्लोक क्र.१, चरण १, पान क्र.१, ओळ २१-३२, शब्दार्णव

२३१. पूर्वमेघ श्लोक क्र.१, चरण ४, पान क्र.२, ओळ ३, शब्दार्णव
२३२. पूर्वमेघ श्लोक क्र.२, चरण ४, पान क्र.३, ओळ ३, शब्दार्णव
२३३. पूर्वमेघ श्लोक क्र.९, चरण २, पान क्र.११, ओळ २१-२२, शब्दार्णव
२३४. पूर्वमेघ श्लोक क्र.१०, चरण ४, पान क्र.१२, ओळ ३२, शब्दार्णव
२३५. पूर्वमेघ श्लोक क्र.११, चरण १, पान क्र.१३, ओळ २३, शब्दार्णव
२३६. पूर्वमेघ श्लोक क्र.११, चरण ४, पान क्र.१४, ओळ २, शब्दार्णव
२३७. पूर्वमेघ श्लोक क्र.१४, चरण ३, पान क्र.१६, ओळ १, शब्दार्णव
२३८. पूर्वमेघ श्लोक क्र.१९, चरण १, पान क्र.२२, ओळ ८-९, शब्दार्णव
२३९. पूर्वमेघ श्लोक क्र.१९, चरण ४, पान क्र.२२, ओळ १४, शब्दार्णव
२४०. पूर्वमेघ श्लोक क्र.२१, चरण १, पान क्र.२४, ओळ १७, शब्दार्णव
२४१. पूर्वमेघ श्लोक क्र.२१, चरण २, पान क्र.२४, ओळ २०-२१, शब्दार्णव
२४२. पूर्वमेघ श्लोक क्र.२३, चरण २, पान क्र.२६, ओळ ११, शब्दार्णव
२४३. पूर्वमेघ श्लोक क्र.२४, चरण १, पान क्र.२७, ओळ ८, शब्दार्णव
२४४. पूर्वमेघ श्लोक क्र.२४, चरण ३, पान क्र.२७, ओळ १४-१५, शब्दार्णव
२४५. पूर्वमेघ श्लोक क्र.२५, चरण १, पान क्र.२८, ओळ १०-११, शब्दार्णव
२४६. पूर्वमेघ श्लोक क्र.२५, चरण २, पान क्र.२८, ओळ ११-१२, शब्दार्णव
२४७. पूर्वमेघ श्लोक क्र.२६, चरण २, पान क्र.२९, ओळ १२-१३, शब्दार्णव
२४८. पूर्वमेघ श्लोक क्र.२९, चरण ३, पान क्र.३२, ओळ ३०-३१, शब्दार्णव
२४९. पूर्वमेघ श्लोक क्र.३२, चरण १, पान क्र.३६, ओळ ८, शब्दार्णव
२५०. पूर्वमेघ श्लोक क्र.३३, चरण १, पान क्र.३७, ओळ १०-११, शब्दार्णव
२५१. पूर्वमेघ श्लोक क्र.३६, चरण ४, पान क्र.४०, ओळ १-२, शब्दार्णव
२५२. पूर्वमेघ श्लोक क्र.३७, चरण १, पान क्र.४०, ओळ २६, शब्दार्णव
२५३. पूर्वमेघ श्लोक क्र.३९, चरण ३, पान क्र.४२, ओळ २२-२३, शब्दार्णव
२५४. पूर्वमेघ श्लोक क्र.४०, चरण ४, पान क्र.४३, ओळ १८, शब्दार्णव
२५५. पूर्वमेघ श्लोक क्र.४१, चरण ३, पान क्र.४४, ओळ ३१, शब्दार्णव
२५६. पूर्वमेघ श्लोक क्र.४३, चरण ३, पान क्र.४६, ओळ २१, शब्दार्णव
२५७. पूर्वमेघ श्लोक क्र.४४, चरण २, पान क्र.४७, ओळ १९, शब्दार्णव

२५८. पूर्वमेघ श्लोक क्र.४९, चरण १, पान क्र.५२, ओळ २१, शब्दार्णव
 २५९. पूर्वमेघ श्लोक क्र.५८, चरण १, पान क्र.६१, ओळ १४, शब्दार्णव
 २६०. पूर्वमेघ श्लोक क्र.६०, चरण ४, पान क्र.६४, ओळ १-२, शब्दार्णव
 २६१. पूर्वमेघ श्लोक क्र.६१, चरण १, पान क्र.६४, ओळ २५-२६, शब्दार्णव
 २६२. पूर्वमेघ श्लोक क्र.६६, चरण ३, पान क्र.६८, ओळ ३०-३१, शब्दार्णव
 २६३. पूर्वमेघ श्लोक क्र.६६, चरण ४, पान क्र.६८, ओळ ३२-१, शब्दार्णव
 २६४. पूर्वमेघ श्लोक क्र.६७, चरण १, पान क्र.६९, ओळ २४, शब्दार्णव
 २६५. उत्तरमेघ श्लोक क्र.१, चरण २, पान क्र.७१, ओळ ८, शब्दार्णव
 २६६. उत्तरमेघ श्लोक क्र.२, चरण ४, पान क्र.७२, ओळ २१, शब्दार्णव
 २६७. उत्तरमेघ श्लोक क्र.४, चरण ४, पान क्र.७४, ओळ ५-६, शब्दार्णव
 २६८. उत्तरमेघ श्लोक क्र.६, चरण ४, पान क्र.७५, ओळ ३०-३१-३२, शब्दार्णव
 २६९. उत्तरमेघ श्लोक क्र.७, चरण १, पान क्र.७६, ओळ २२, शब्दार्णव
 २७०. उत्तरमेघ श्लोक क्र.८, चरण २, पान क्र.७७, ओळ १५-१६, शब्दार्णव
 २७१. उत्तरमेघ श्लोक क्र.१७, चरण ४, पान क्र.८५, ओळ १६-१७, शब्दार्णव
 २७२. उत्तरमेघ श्लोक क्र.२०, चरण १, पान क्र.८८, ओळ ९, शब्दार्णव
 २७३. उत्तरमेघ श्लोक क्र.२७, चरण २, पान क्र.९५, ओळ १२-१३, शब्दार्णव
 २७४. उत्तरमेघ श्लोक क्र.३७, चरण ३, पान क्र.१०५, ओळ १-२, शब्दार्णव
 २७५. उत्तरमेघ श्लोक क्र.४४, चरण १, पान क्र.१११, ओळ २८-२९, शब्दार्णव
 २७६. उत्तरमेघ श्लोक क्र.४५, चरण २, पान क्र.११२, ओळ २९, शब्दार्णव
 २७७. उत्तरमेघ श्लोक क्र.५३, चरण २, पान क्र.१२०, ओळ २७-२८, शब्दार्णव
 २७८. S. K. De Memorial Volume, P. 338, F. n.

“R Briwe think the Ujjavala is a enrrupt form of Utpala. It may be added that the very line, attributed to Ujjavala, is described to Utpala in Mallinatha’s comment on sisupalavadha - VII - 67.”

२७९. पूर्वमेघ श्लोक क्र.३, चरण १, पान क्र.४, ओळ ३१-३२, उत्पलमाला
 २८०. पूर्वमेघ श्लोक क्र.१६, चरण ३, पान क्र.१९, ओळ ५, उत्पलमाला
 २८१. पूर्वमेघ श्लोक क्र.२८, चरण २, पान क्र.३१, ओळ २७, उत्पलमाला

२८२. उत्तरमेघ श्लोक क्र.२१, चरण १, पान क्र.८९, ओळ ५, उत्पलमाला
 २८३. पूर्वमेघ श्लोक क्र.६७, चरण १, पान क्र.६९, ओळ २२-२३, मालतीमाला
 २८४. उत्तरमेघमेघ श्लोक क्र.३५, चरण ४, पान क्र.१०३, ओळ ७-८, मालतीमाला
 २८५. पूर्वमेघ श्लोक क्र.५८, म. टी., पान क्र.६१, ओळ २९-३०
 २८६. उत्तरमेघ १५, म. टी. पान क्र.८३, ओळ क्र.१८-१९ वाचस्पत्यमूकोश, पान क्र.७१५
 २८७. उत्तरमेघ १९, म. टी. पान क्र.८७, ओळ - १०, काशिका - पान १२६, २ अध्याय ३
 पाद, ४३ सूत्र

मल्लिनाथ टीकेनुसार जो संदर्भ आहे तो असा आहे - “साधुः समर्थो निपुणो वा’इति काशिकायाम्. परंतु मूळ उपलब्ध झालेल्या काशिकावृत्तिः ग्रंथानुसार तो संदर्भ असा आहे - ‘साधुनिपुणाभ्यामचार्या सप्तम्यप्रतेः।’

२८८. पूर्वमेघ ५८ म. टी. पान क्र.६१, ओळ २५-२८
 २८९. उत्तरमेघ ४७ म. टी. पान क्र.१४४, ओळ २२
 २९०. उत्तरमेघ २२ म. टी. पान क्र.९०, ओळ १६-१७-१८
 २९१. The Raghuviracharita, Edited by T. Ganapati Sastri, Trivendrum, 1917.
 २९२. कविनाप्युक्तं मालविकायाम् - ‘अनातुरोत्कठितयोः प्रसिध्यता समागमेनापि रतिर्न मां प्रति। परम्प्राप्तिनिराशयोर्वरं शरीरनाशोऽपि समानरागयोः’ इति। कुमारसम्भव ८.१६.
 २९३. ‘गुणाः पूजास्थानं गुणेषु न च लिङ्गं न च वयः’ इति। कु. ६.१२
 भवभतिना चोक्तम् - ‘अशियिलपरिरम्भेर्दत्तसवाहनानि’ इति। पू. मे. ३२
 म. टी. पान क्र. ३६, ओळ १४
 २९४. ययाह भारविः - “सा लक्ष्मीरुपकुरुते यथा परेषाम्’ इति। उ. मे. ४० म. टी. पान क्र.१०८,
 ओळ २
 २९५. तथाच शिशुपालवधे - ‘मा मदो दयितसङ्गमभूषः’ इति। कु. ४.१२
 २९६. तथा श्रीहर्षश्च - ‘साधूनामुपकर्तुं लक्ष्मीं द्रष्टुं विहायसा गन्तुम्। न कुतुहलिकस्य मनश्चरितं
 च महात्मनां श्रोतुम्।’ उ. मे. ४० म. टी. पान १०८, ओळ २, ३, ४
 २९७. पू. मे. २३ म. टी. पान २५ ओळ १८, १९, २०, अलंकारसर्वस्वम्, पान क्र.४० ओळ क्र.८
 २९८. उ. मे. १८ म. टी. पान - ८६ ओह १९-२२, अलंकारसर्वस्वम् पान क्र.१८३, ओळ क्र.१३
 ‘मल्लिल्लनाथाने ‘संजीवनी’ टीकेत उदात्तालङ्काराचे जे समृद्धवस्तुवर्णनादुदात्तालङ्कारः

असे लक्षण दिलेले आहे पण अलंकारसर्वस्वम् मध्ये हेच लक्षण समृद्धिमद्वस्तुवर्णन-
मुदात्तम्। असे असल्याचे निदर्शनास येते.

२९९. पूर्वमेघ ४६ म. टी. पान क्र.४९ ओळ २३, २४, २५.
 ३००. पूर्वमेघ १ म. टी. पान क्र.१, ओळ १८-१९.
 ३०१. उत्तरमेघ २२ म. टी. पान क्र. ९० ओह १९-२०
 ३०२. पूर्वमेघ ३ म. टी. पान क्र.५, ओळ ६-७
 ३०३. पूर्वमेघ २६ म. टी. पान क्र.२९, ओळ ७, ८, ९.
 ३०४. पूर्वमेघ ६ म. टी. पान क्र. ८, ओळ क्र.१८
 ३०५. पूर्वमेघ ४० म. टी. पान क्र.४३, ओळ क्र.२६, २७, २८
 ३०६. पूर्वमेघ ५३, म. टी. पान क्र.५६, ओळ २४, २५
 ३०७. उत्तरमेघ ५३, म. टी. पान क्र.१२२, ओळ ४, ५, ६
 ३०८. पूर्वमेघ ५ म. टी. पान क्र. ७, ओळ ११, १२, १३
 ३०९. पूर्वमेघ ८ म. टी. पान क्र.१०, ओळ २४, २५
 ३१०. पूर्वमेघ १४, म. टी. पान क्र. १७, ओळ ११, १२, १३
 ३११. उत्तरमेघ १६, म. टी. पान क्र.८४, ओळ १५, १६, १७
 ३१२. उत्तरमेघ ३१, म. टी. पान क्र.९८, ओळ क्र.५, ६
 ३१३. उत्तरमेघ ३२, म. टी. पान क्र.१००, ओळ २, ३
 ३१४. पूर्वमेघ १ म. टी. पान क्र.२, ओळ ८
 ३१५. बृहत् हिंदी-मराठी शब्दकोश, संपा. नेने जोशी पुणे पान नं.१३२
 ३१६. पूर्वमेघ ६२, म. टी. पान क्र.६५, ओळ २०, ३०
 ३१७. उत्तरमेघ १७, म. टी. पान क्र.८५, ओळ १९, २०, २१, २२
 ३१८. पूर्वमेघ ३२, म. टी. पान क्र.३६, ओळ २२, २३, पु. मे.४३ म. टी. पान ४६ ओळ १८
 ३१९. पूर्वमेघ ३९ म. टी. पान क्र.४२, ओळ २०, २१
 ३२०. उत्तरमेघ २५, म. टी. पान क्र.९३, ओळ १३, १४, १५
 ३२१. उत्तरमेघ २५, म. टी. पान क्र.९३, ओळ १७, १८

संगीत रत्नाकर - ग्राम - मूर्च्छना - क्रम-तान प्रकरणम् - प्रथम अध्याय - स्वरगताध्यायः।

पान १०३ श्लोक क्र.९

मल्लिनाथाने उत्तरमेघ २५ श्लोकतील टीकेत मूर्च्छना संबंधी - स्वराणां स्थापनाः सान्ता मूर्च्छना : सप्त सप्त हिं इति संगीतरत्नाकरे। असा संदर्भ दिलेला आहे. तो आणि मूळ संगीतरत्नाकर ग्रंथात दृष्टीस आलेला संदर्भ यांमध्ये तफावत आहे. मूळ संगीतरत्नाकर या ग्रंथात ग्राम-मूर्च्छना-क्रम तान प्रकरणम् यांमध्ये प्रथम अध्याय स्वरगताध्यायः। पान १०३ श्लोक क्र.९ मध्ये जो संदर्भ आलेला आहे तो असा -

क्रमात्स्वराणां सप्तानामारोहश्चावरोहणम्।

मूर्च्छनेत्युच्यते ग्रामद्वये ताः सप्त सप्त च ॥९॥

यावरं सिंहभूपालची सुधाकर टीका आहे. त्यात याचे स्पष्टीकरण असे दिले आहे - (सु.) मूर्च्छनां निरूपयति - क्रमादिति। सप्तानां स्वराणामारोहश्चावरोहणं च मूर्च्छनेत्युच्यते। आरोहावरोहणशब्दने तद्युक्ताः स्वरा उच्यन्ते। ततश्चारुढा अवरुढाश्च क्रमतः सप्त स्वरा मूर्च्छनाशब्दवाच्याः।

३२२. पूर्वमेघ ११ म. टी. पान क्र.१३, ओळ क्र.२४, २५
 ३२३. पूर्वमेघ १७, म. टी. पान क्र.२०, ओळ क्र. ७, ८
 ३२४. उत्तरमेघ ३४, म. टी. पान क्र.१०१, १०२, ओळ क्र.३२, १
 ३२५. उत्तरमेघ ३५, म. टी. पान क्र.१०३, ओळ क्र.८, ९
 ३२६. पूर्वमेघ ९, म. टी. पान क्र.११, ओळ क्र.२९.
 ३२७. उत्तरमेघ ३४ म. टी. पान क्र.१०२, ओळ क्र.१, २
 ३२८. उत्तरमेघ ४५, म. टी. पान क्र.११३, ओळ क्र.३, ४
 ३२९. उत्तरमेघ २१, म. टी. पान क्र.८९, ओळ क्र.८, ९, १०
 ३३०. उत्तरमेघ ३७, म. टी. पान क्र.१०४ ओळ क्र.२८, २९
 ३३१. उत्तरमेघ ३९, म. टी. पान क्र.१०७, ओळ क्र.३, ४, ५
 ३३२. पूर्वमेघ ३९, म. टी. पान क्र.४२, ओळ क्र.२४
 ३३३. उत्तरमेघ ५३, म. टी. पान क्र.१२०, ओळ क्र.३२, ३३
 ३३४. पूर्वमेघ ३०, म. टी. पान क्र.३४, ओळ १, २, ३, रतिरहस्य - पारदाधिकार, पान क्र.९९, परिच्छेद १३, श्लोक क्र.२
 ३३५. उत्तरमेघ २१, म. टी. पान क्र.८९ ओळ क्र.१३, १४, रतिरहस्य, जात्याधिकार पान क्र.६, परिच्छेद १, श्लोक क्र.११

३३६. उत्तरमेघ ३५, म. टी. पान क्र.१०२-३, ओळ क्र. ३२-१; रतिरहस्य पान क्र.५८, परि.८, श्लोक १

मल्लिनाथाने उत्तरमेघ ३५ व्यां श्लोकाच्या टीकेत रतिरहस्य या ग्रंथातील जो संदर्भ दिला आहे. तो असा - 'कण्ठकुक्षिकुचपार्श्वभुजोरः श्रोणिसक्थिषु नखास्पदमाहुः।' परंतु मूळ रतिरहस्य ग्रंथामध्ये या वर्णनाशी मिळता जुळता जो संदर्भ प्राप्त झाला आहे तो असा आहे-

कक्षाकरोरुजघनस्तनपार्श्वपृष्ठहृत्कन्धरासु नखराः खरवेगयोः स्युः ।

अप्यन्ययोर्नवरते विरते च माने पुष्पे मदे प्रवसने विरहे प्रयोज्या ॥१॥

३३७. उत्तरमेघ ३६ म. टी. पान - १०३, १०४, ओळ ३२, १

३३८. उत्तरमेघ २५ म. टी. पान ९३, ओळ १९, २०, २१

३३९. उत्तरमेघ २७ म. टी. पान ९५, ओळ १६, १७

३४०. उत्तरमेघ ३६ म. टी. पान १०४, ओळ ४, ५, ६, ७,

३४१. उत्तरमेघ ४३ म. टी. पान ११०, ओळ ३०, ३१, ३२

३४२. उत्तरमेघ १३ म. टी. पान ८२, ओळ १, २

३४३. उत्तरमेघ १६ म. टी. पान ८४, ओळ १३, १४, १५

३४४. उत्तरमेघ ५१ म. टी. पान ११८, ओळ २८, २९, ३०

३४५. उत्तरमेघ ४३ म. टी. पान ११०, ओळ २२, २३, २४, २५

३४६. उत्तरमेघ ३२, म.टी. पान १००, ओळ ५, ६

३४७. पूर्वमेघ २५ म. टी. पान २८, ओळ २७, २८

३४८. पूर्वमेघ ४४ म. टी. पान ४७, ओळ २५, २६

३४९. पूर्वमेघ ६७ म. टी. पान ७०, ओळ २, ३, ४, ५

३५०. उत्तरमेघ २६ म. टी. पान ९४, ओळ १७, १८

३५१. उत्तरमेघ ५१ म. टी. पान ११८, ओळ २७, २८

३५२. उत्तरमेघ १७ म. टी. पान ८५, ओळ ११, १२, १३

३५३. पूर्वमेघ १४ म. टी. पान १६, ओळ २, ३, ४ .; अष्टांगहृदय तोयवर्ग, अध्याय ५ द्रव्य विज्ञानीय नदीयाका पथ्यापथ्यजल पान ४१

३५४. पूर्वमेघ ३० म. टी. पान २० ओळ १९, २०, २१, २२, २३

३५५. उत्तरमेघ ५ म. टी. पान ७५, ओळ ३, ४, ५
३५६. पूर्वमेघ २२, म. टी. पान २५, ओळ १९, २०
३५७. पूर्वमेघ ९ म. टी. पान क्र.११, ओळ २७, २८
३५८. मल्लिनाथ 'रामगिरी' म्हणजेच चित्रकूट असे मानतात. परंतु अनेक विद्वान याच्याशी सहमत नाहीत. पहा. M. R. Kale : Meghduta, P. 5. श्लोक २९ पूर्वमेघच्या व्याख्येत मल्लिनाथ लिहितात - 'सिन्धुर्नाम कञ्चिन्नदः कश्मीरदेशोस्ति । नदी तु कुत्रापि नास्ति । परंतु काळे महाशय याला मानीत नाहीत आणि माळव्यातील कालिसिन्धुला सिन्धु नदी सांगतात. र. गो. नन्दर्गिकर सुद्धा हेच सांगतात. पहा. M. R. Kale : Meghduta, P.56